

ქართლის სამეფოს ჩრდილოკავკასიური პოლიტიკის ისტორიის ერთი ფურცელი¹

ანრი ბოგვერაძის ნათელ ხსოვნას

გაგა შურღაია

ჩრდილოეთ კავკასიასთან ურთიერთობა: მასთან დამაკავშირებელ კლდეკარებზე აბსოლუტური კონტროლი, ჩრდილოკავკასიელი ტომების საქართველოს სამეფოსთან კულტურული დაახლოება, მათთან მეგობრული ურთიერთდამოკიდებულება და ქართული სახელმწიფოს სამსახურში მათი ჩაყენება ქართლის სამეფოს ჩამოყალიბების დღიდან საქართველოს საჭეთმპყრობელთა ეკონომიკური, კულტურული და სამხედრო პოლიტიკის პრიორიტეტული მიმართულება იყო (მელიქიშვილი 1959: 292-298); (მელიქიშვილი 1970: 458-462); (შაველიშვილი 1963: 55-76). ქართული სახელმწიფოს მესვეურებს კარგად ესმოდათ, რომ სარწმუნოებრივად, კულტურულად და პოლიტიკურად უცხო ჩრდილოეთ კავკასია მათთვის საბედისწერო საფრთხე იქნებოდა, ქართულ კულტურულ-სტრატეგიულ სივრცეში მოქცეული კი დიდ პოლიტიკურ და სამხედრო რესურსად იქცეოდა სამხრეთიდან და აღმოსავლეთიდან მომავალი მტრის ასალაგმავად. ამდენად, ბრძნული ჩრდილოკავკასიური პოლიტიკის განხორციელება მათ საქართველოს წარმატებული სახელმწიფოებრიობის ერთ-ერთი უპირველეს წინაპირობად ესახებოდათ. ჩრდილოეთ კავკასიაში XIV-XV საუკუნეების მიჯნაზე თემურლენგის რამდენიმეწლიანმა ლაშქრობებმა განწყობა საქართველოს საუკუნოვანი ორგანული კავშირი ჩრდილოეთ კავკასიასთან და სათავე დაუდო ჩვენი ქვეყნისათვის ჩრდილოეთის ზურგის საბედისწეროდ მორღვევას (ჯავახიშვილი 1982: 227-228), მაგრამ გადაჭარბებული არ იქნება, თუ ვიტყვით, რომ ცარიზმის მიერ ქართლ-კახეთის სამეფოს სამხედრო ანექსიამდე ქართველმა მეფეებმა ყველაზე გართულბულ საერთაშორისო ვითარებაშიც კი წარმატებით გაართვეს თავი ამ ტიტანურ ამოცანას. 1801 წლის შემდეგ ჩრდილოეთ კავკასიაში პოზიციების თანდათანობით დათმობა, ხოლო საბოლოოდ მათზე უარის თქმა იდეის დონეზეც კი დღეს არა მხოლოდ ქართული სახელმწიფოს უსუსურობაზე, არამედ ჩვენი მმართველი კლასის პოლიტიკურ სიბეცეზე მეტყველებს, რის ცოცხალ მოწმობად პოსტსოციალისტურ საქართველოში უცხო ძალის მიერ პროვოცირებული ფატალური ეთნიკური კონფლიქტებიც გამოგვადგება.

ქართლის სამეფოს აღმოსავლეთით მდებარე ტერიტორიასთან ერთად (ბერძენიშვილი 1964: 241); (მუსხელიშვილი 1977: 216-218); (მუსხელიშვილი 2004: 165-166); (შურღაია 2018: 256-258), ჩრდილოეთ კავკასიაზე კონტროლი ერთ-ერთი უმთავრესი პრიორიტეტი იყო ძველი ქართლის უდიდესი მეფის, ვახტანგ I გორგასლის ($\approx 450-502$), საგარეო პოლიტიკაშიც, რომელიც ისევე, როგორც V საუკუნის მეორე ნახევრის კავკასიის ამ ერთ-ერთი ყველაზე გამორჩეული პოლიტიკური და სამხედრო მოღვაწის ცხოვრებასთან და მოღვაწეობასთან დაკავშირებული ცალკეული საკითხები, მემკვიდრეობითა სიტყვაძვირობისა, თუ იმდროინდელი მსოფლიოს ისტორიაში ჩვენი მწირი ცოდნის გამო დღემდე ნაკლებად შესწავლილი რჩება. ეს შეეხება ჩრდილოეთ კავკასიაში ვახტანგის ლაშქრობასაც.

1. „ოვსთა სპათა ურიცხვთა“ შემოსევა ქართლში

ჯუანშერი აფიქსირებს ქართლში „ოვსთა სპათა ურიცხვთა“ შემოსევას, მაგრამ არ მიუთითებს, თუ როდის და საიდან გადმოვიდნენ ისინი ჩრდილოეთ კავკასიიდან. მათ „მოტყუენეს ქართლი თავითგან მტკურისათ ვიდრე ხუნანამდე“,² და მოაოჭრნეს ველნი, არამედ ციხე-ქალაქნი დაურჩეს, თვნიერ კასპისა. ხოლო კასპი ქალაქი შემუსრეს და ტყუე ყვეს“. გაიტაცეს მეფის და, სამი წლის მირანდუხტი. ვერ შეძლეს კახეთში, კლარჯეთსა და ეგრისში შეჭრა, მაგრამ ჩავლეს რანი და მოვაკანი. ბოლოს დარუბანდის კარის გზით თავიან ქვეყანაში დაბრუნდნენ. ათი წლის ვახტანგმა მათთვის წინააღმდეგობის გაწევა ვერ შეძლო (ყაუხჩიშვილი 1955: 145-146).³

ამ ბოლო დროს დავით მუსხელიშვილმა ამ შემოსევის ანარეკლი, ჩვენი აზრით, მცდარად დაინახა V საუკუნის ბიზანტიელი ისტორიკოსისა და პოლიტიკური მოღვაწის, პრისკე პანიონელის (დაახლ. 410/20 – 472-ის შემდ.)⁴ „გუთების ისტორიის“ მე-8 ფრაგმენტში. კერძოდ, შეკითხვაზე, ატილა სპარ-

სეთში რა გზით, შეიძლება, შეიჭრასო, 449 წელს დასავლეთის კომესმა და დასავლეთ რომის იმპერატორის, ვალენტინიანე III-ის (425-455) ელჩმა ატილასთან (მარტინდალი 1980: 949), რომულუსმა, განაცხადა:

[...] ბასიხი და კურსიხი,⁵ სკვითთა⁶ სამეფო გვარის წევრები და სპათა ურიცხვთა მხედართმთავარნი, სწორედ ისინი, ვინც შემდგომში რომში სამშვიდობო ზავის დასადებად ჩამოვიდნენ, მედიის რეგიონამდე მივიდნენ. მოგვითხრეს, ამ ტერიტორიის გადასალახავად როგორ გადალახეს უდაბნოები და რაღაც ტბაც, რომელიც, რომულუსის აზრით, მეოტის ზღვა უნდა ყოფილიყო, და თხუთმეტიოდე დღის შემდეგ, რომელთა განმავლობაში ზოგიერთ მთაზე გადაიარეს, მედიაში შევიდნენ. ვიდრე აოხრებდნენ და დათარეშობდნენ იმ ქვეყანაში, სპარსელთა იმდენად მრავალრიცხოვანი ჯარი მოადგათ, რომ მათმა ისრებმა ჰაერი აავსო და იმათაც, დაინახეს რა კარს მომდგარი საშიშროება, უკან დაიხიეს, გადაიარეს მთები და თან მცირედი ნადავლის წაღება მოახერხეს, რომელთა უდიდესი ნაწილი მედიელებისათვის წაერთმიათ. მტრის მდევარი რომ თავიდან აეცილებინათ, სხვა გზით დაბრუნდნენ უკან: იმ [ადგილის] შემდეგ, სადაც წყალქვეშა კლდიდან ალი ამოდის,⁷ კიდევ რამდენიმე დღის გზა გალიეს და შინ დაბრუნდნენ. ასე გაიგეს, რომ სკვითთა მიწა-წყალი დიდად არ არის დაშორებული მედიისაგან (კაროლა 2008: 41); (გამყრელიძე, ყაუხჩიშვილი 1961: 262-263).

როგორც დ. მუსხელიშვილი შენიშნავს, ტოპონიმ „მედიაში“ რომულუსი უნდა გულისხმობდეს არა მედია-ატროპატენეს, ანუ სამხრეთ აზერბაიჯანს,⁸ არამედ – კავკასიის, ჩრდილოეთ აზერბაიჯანს, ხოლო გამოთქმაში ἑτέρα ἰβήδα, ანუ „სხვა გზა“ მოიაზრება გზა, რომელიც ნავთობით მდიდარი კასპიისპირეთის გავლით დარუბანდისკენ მიემართება (მუსხელიშვილი 2004: 144-145). პატივცემული მკვლევარი იზიარებს ზოგიერთი მეცნიერის მიერ ბასიხისა და კურსიხის ლაშქრობის დათარიღებას 448 წლით (მარკვარტი 1901: 96, 67); (პიგულევსკაია 2000: 235-236) და ვარაუდობს, რომ, დაახლოებით, ზემოხსენებულ წელს საკუთრივ ქართლში ამ შემოსევას, „შესაძლებელია, ალან-ოსთა დიდი ტალღაც შემოჰყოლოდა და ამიტომ ქართველთა მეხსიერებაში [იგი] ‘ოვსთა’ შემოსევად შემორჩა“ (მუსხელიშვილი 2004: 145).

ჩვენი აზრით, ბასიხისა და კურსიხის ლაშქრობის იდენტიფიცირება ქართლში „ოვსთა“ შემოსევასთან გარკვეულ დაზუსტებას მოითხოვს.

უპირველეს ყოვლისა, მიზანშეუწონლად გვეჩვენება, ერთმანეთს შევუჯეროთ პრისკესა და ჯუანშერის ზემოაღნიშნული ცნობები მხოლოდ იმ ჰიპოთეზის საფუძველზე, რომ ეს ორი ლაშქრობა, მკვლევრის აზრით, საერთო მარშრუტს ემყარება. ფიქრობთ, რომ ჩვენს ვარაუდს პატივცემული მეცნიერიც იზიარებს, რადგანაც რამდენიმე გვერდის შემდეგ წერს: „[...] არ არის გამორიცხული ჯუანშერის მიერ აღწერილი ‘ოვსთა’ შემოსევა ჰუნთა ორივე (448 და 466 წლების) სამხედრო რეიდების ერთობლივი ანარეკლი იყოს“ (მუსხელიშვილი 2004: 194-195). სინამდვილეში, როგორც ირკვევა, ამ ორი ლაშქრობის მარშრუტი სულაც არ არის ერთი და იგივე.

კერძოდ, გავრილ სპირიდონის ძე დესტუნისმა თავის დროზე შემდეგნაირად მოიაზრა ბასიხისა და კურსიხის ლაშქრობის მარშრუტი: აზოვის ზღვიდან წამოსულნი, 15 დღის შემდეგ, რომლის დროსაც, დაახლოებით, 600-750 ვერსს გაივლიდნენ, დარიალის ხეობის გავლით შემოვიდნენ ქართლში, სადაც სპარსთა ლაშქარს გადააწყდნენ (დესტუნისი 1861: 63-64). მართალია, „ოვსთა“ შემოსევის დროს – მაგრამ, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, არა 448 წელს – ქართლი, შესაძლებელია, სპარსელთა გარნიზონის „დაცვის“ ქვეშ ყოფილიყო, მაგრამ, ჩვენი აზრით, ძნელი წარმოსადგენია, ჰუნთა მონათხრობის ბერძნული და რომაული სამყაროსათვის გასაგები გეოგრაფიული ტერმინებით გადმოცემისას რომელ პრისკეს ქართლის სამეფო „იბერიის“ ნაცვლად „მედიად“ მოეხსენებინა. ამდენად, ჩვენი აზრით, ამ მონათხრობის საფუძველზე შეიძლება, მხოლოდ ის ვივარაუდოთ, რომ ბასიხი და კურსიხი პირდაპირ მედიაში, ანუ, როგორც ამას დ. მუსხელიშვილი გულისხმობს, თანამედროვე ჩრდილოეთ აზერბაიჯანში შეიჭრნენ, მაგრამ – არა დარიალის ხეობისა და ქართლის გავლით, არამედ – კიდევ უფრო აღმოსავლეთიდან, იმ ხეობით, რომელსაც პრისკე სამჯერ მოიხსენიებს როგორც Ἰουρσίου-παράχ (კაროლა 2008: 70, 74).

სარწმუნოდ არ გვეჩვენება არც „ოვსთა“ შემოსევის დათარიღება ქართლში. მართალია, რომულუსმა „სკვითთა“ (*lege* ჰუნთა) შემოსევის შესახებ, დაახლოებით, 449 წელს უამბო რომაელებს (კაროლა 2008: 15), ხოლო და ბასიხი და კურსიხი არაერთმა მეცნიერმა მიიჩნია ატილას სარდლებად,⁹ მაგრამ პრისკეს მონათხრობიდან თვალნათლივ ჩანს, რომ რომულუსი გადმოსცემს არა მის თანადროულ,¹⁰ არამედ παράχ (კაროლა 2008: 41), ანუ „დიდი ხნის წინათ“ მომხდარ მოვლენებს. სწორედ ამიტომ სპეციალურ ლიტერატურაში ბასიხისა და კურსიხის წინამძღოლობით მოწყობილი ლაშქრობა

395 წლით თარიღდება (მენხენ-ჰელფენი 1973: 52)¹¹ და, ამდენად, დაკავშირებულია ატილამდე ჰუნთა ყველაზე დიდ შემოსევასთან რომის იმპერიაში.

როგორც ვხედავთ, ისტორიული წყაროების ანალიზი გამორიცხავს, დაახლოებით, 448 წელს ალან-ოვსთა შემოსევას ქართლში. თუმცა, ეს გარემოება ასე თვალნათლივ რომც არ ყოფილიყო დაფიქსირებული წყაროებში, ვახტანგ გორგასლის ლაშქრობა ჩრდილოეთ კავკასიაში, რომელსაც დ. მუსხელიშვილიც 466 წლით ათარიღებს (მუსხელიშვილი 2004: 147), ხოლო ჯუანშერი ვახტანგის მიერ მოწყობილ დამსჯელ სამხედრო ოპერაციად წარმოგვისახავს, მაინც ვერ ჩაითვლებოდა 448 წლის შემოსევის პასუხად. ძნელი წარმოსადგენია, ქართველ მემკვიდრეს ქართლის მეფის ლაშქრობა 18 წლის წინათ მომხდარი შემოსევის პასუხად შეეფასებინა. რაც შეეხება „ალან-ოსთა დიდ ტალღას“, თავის დროზე ანრი ბოგვერაძემ გამოთქვა სავსებით დასაბუთებული თვალსაზრისი იმის შესახებ, რომ ჯუანშერის თხზულებაში „ოსთა“ ხსენება კარგა ხნის შემდგომდროინდელი რედაქტორის ჩარევის შედეგი უნდა ყოფილიყო.¹² მკვლევრის მართებული შენიშვნით, დღევანდელ ოსთა წინაპარი ალანები V საუკუნეში აღარავითარ ანგარიშგასაწევ სამხედრო და პოლიტიკურ ძალას აღარ წარმოადგენდნენ (ბოგვერაძე 1979: 40).¹³ ამიტომ დასაზუსტებელია მარიამ ლორთქიფანიძის შემდეგი შენიშვნა: „V ს.-ის შუა წლებში ჩრდილო კავკასიის მომთაბარე ტომები, რომელთა უმრავლესობას, როგორც ჩანს, ოსები შეადგენდნენ, ქართლში შემოიჭრნენ“ (ლორთქიფანიძე 1998: 88).

ჯუანშერის მიერ მოტანილ ფაქტებში ნოდარ ლომოურმა და ა. ბოგვერაძემ მოიაზრეს ჰუნთა, ანუ სარაგურთა 466 წლის ლაშქრობა მას შემდეგ,¹⁴ რაც ისინი თავს დაესხნენ¹⁵ აკატირებს – ისინი არ უნდა აგვერიოს რომელიც ისტორიკოსის, იორდანეს (დაახლ. 500-570) მიერ მოხსენიებულ (ჯუნტა, გრილონე 1991: 17) აკაცირებში (მარკვარტი 1903: xxii-xxiii); (ჰენინგი 1952: 503)¹⁶ – და სხვა ტომებს (“Ἀκατήριος καὶ ἄλλοις ἔθνεσιν ἐπιθήμενοι”). ამ ფაქტებს პრისკე შემდეგნაირად გადმოგვცემს:

სარაგურებმა აკატირებსა და სხვა ტომებზე თავდასხმის შემდეგ სპარსელების წინააღმდეგ გაილაშქრეს. ჯერ კასპიის კარებს მიაღწენ, მაგრამ როდესაც დაინახეს, რომ იქ სპარსელთა გარნიზონი იდგა, სხვა გზას დაადგნენ, რომლითაც იბერიაში მივიდნენ, ააოხრეს იგი და სომეხთა სოფლებიც მოარბიეს. ამდენად, სპარსელები, რომლებიც, დიდი ხანია, კიდარიტებთან ომში იყვნენ ჩაბმულნი, შეაშფოთა ამ შემოსევამ; მათ ელჩები მიავლინეს რომაელებთან, რომელთაც სთხოვდნენ, ან ფული მოეცათ, ან მეომრები [მოეშველებინათ] იუროპაახის სიმაგრის დასაცავად. ეუბნებოდნენ, რაც არაერთხელ უთქვამთ ელჩებისათვის: რადგან უშუალოდ ჩვენ ვეომებით ბარბაროსთა ტომებს, მათ საშუალებას არ ვაძლევთ, თქვენ წინააღმდეგ ილაშქრონ და, ამგვარად, რომაელთა მიწა-წყალი უვნებელი რჩება. იმათ კი მიუგეს, ყოველმა მეომარმა, რომელიც საკუთარ ქვეყანას იცავს, თავად უნდა მიხედოს საკუთარ ციხე-სიმაგრეებსო. [ამდენად, ელჩები] კვლავინდებურად უშედეგოდ დაბრუნდნენ [თავიანთ ქვეყანაში] (კაროლა 2008: 74); (გამყრელიძე, ყაუხჩიშვილი 1961: 259-260).¹⁷

გამოთქმაში ἐπὶ αἱ Κασπίας πύλα, ანუ „კასპიაზე [მდებარე] კარებში“, რომელ ისტორიკოსს უეჭველად მხედველობაში უნდა ჰქონოდა დარუბანდი (ინაძე 1948: 24). ქართულ ისტორიულ წყაროებში „ზღვის კარად“¹⁸ ცნობილ ამ ვიწრობს პროკოპი კესარიელი Κασπία-ს, ანუ „კასპიის“ სახელით იცნობს და წერს: „იგი ერთადერთი ვიწრობია, რომლითაც შესაძლებელია იბერიის მთაგრეხილის გადალახვა. კაცის ხელით გაკეთებული გეგონება, მაგრამ სინამდვილეში ბუნების ქმნილებაა ეს ფრიალო ზონა, სავალად ფრიად უვარგისი“ (ჰაური 1905: 45-46). რადგანაც სპარსელთა გარნიზონს იგი საგანგებოდ გაემაგრებინა, ჰუნები იძულებული გახდნენ, სხვა, შედარებით უსაფრთხო გზა მოეწახათ უფრო დასავლეთით და ქართლსა და პერსარმენიას¹⁹ შეესივნენ. როგორც ნიკოლოზ ჯანაშია ვარაუდობს, ისინი უნდა გადმოსულიყვნენ Ἰουροειπᾶρχ φρουρίον, ანუ ციხე-სიმაგრე იუროპაახის გზით (ჯანაშია 1986: 37); (მელიქიშვილი 1973: 92), რომელიც, როგორც ჩანს, საგანგებოდ არ იყო გამაგრებული, რადგან ჰუნებმა წარმატებით გადალახეს იგი და სპარსელები იძულებული გახდნენ, რომაელებისათვის ეთხოვათ დახმარება მის დასაცავად. თავისთავად ცხადია, ეს გამორიცხავს ზოგიერთი მკვლევრის მიერ ძველად და ახლად წამოყენებულ ჰიპოთეზას დარუბანდის ხეობასთან მისი იდენტიფიკაციის შესახებ.²⁰

2. იუროპაახის ციხე-სიმაგრე

მრავალმა მეცნიერმა პრობლემატური ტოპონიმი Ἰουροειπᾶρχ, ანუ იუროპაახი სომხური გამოთქმის Ἰ[ი]π[ი]αχას („ივ[ი]როჲ პაჰაჲ“), ანუ „იბერიის ციხე-სიმაგრე“ საფუძველზე ბერძნულ-

თავდასახმელად შეეძლოთ, მშრალი სეზონი შეერჩიათ და, როგორც ამ ადგილების მკვიდრნი, იცნობდნენ გზას, სადაც წყალი საშიში არ იყო. უცხოელები კი წყალდიდობას ვერ გადალახავდნენ. [ამიტომ] მთებზე გადავიდნენ და ამიერკავკასიიდან [ასე] შემოიჭრნენ, რათა იავარეყოთ მდიდარი ქალაქი სემენდერი, რომელიც მათ ქვეყნის გულში შესასვლელ გზაზე ელობებოდათ (გუმილიოვი 1996: 128).

ჩვენი აზრით, ეს მოსაზრება გარკვეულ დაზუსტებას მოითხოვს.

ჯერ ერთი, ჩვენ მიერ ზემოთ მოხმობილი მხოლოდ რამდენიმე ანტიკური ავტორის ციტატებიც ნათელყოფს, რომ ყველა არ უწოდებდა დარიალის ხეობას კასპიის კარებს: ასეთი მოსაზრებისა იყო ზოგიერთი მწერალი, ხოლო სხვები ამას მათ შეცდომად უთვლიდნენ. რაც შეეხება არაბებს, ისინი დარუბანდს კავკასიის უმთავრეს კარად მიიჩნევდნენ. მას Bāb al-Abwāb, ანუ „კართა კარს“, ან მხოლოდ al-Bāb-ს, ანუ „კარს“ უწოდებდნენ (დანლოპი 1960ა: 858), ხოლო დარიალს – უბრალოდ Bāb al-Lān-ს, ანუ „ალანთა კარს“ (დანლოპი 1960ბ: 860). არაბი სარდლები სწორედ დარუბანდის, და არა – დარიალის, გზით ლაშქრავდნენ ხაზართა ხაკანატს რამდენიმე საუკუნის განმავლობაში (არტამონოვი 1962: 202-232); (ნოვოსელცევი 1990: 101-103). რამდენადაც ჩვენთვის ცნობილია, დარიალი ამ კონტექსტში მხოლოდ სამჯერ მოიხსენიება. პირველად, როდესაც იგი 727 წელს არაბთა სარდალმა, მასლამა იბნ აბდ ალ მალიქმა დაიჭირა; მეორედ, როდესაც 737 წელს არაბთა სარდალი, მურვან ყრუ, მომავალი ხალიფა მურვან II (744-750), ხაზარეთს შეესია როგორც დარუბანდის, ასევე დარიალის გზით; მესამედ – 758 წელს ხაზარეთზე არაბთა ლაშქრობისას (დანლოპი 1960ბ: 860); (არტამონოვი 1962: 210, 219). მათ შორის ყველაზე მნიშვნელოვანი იყო მურვან ყრუს ლაშქრობა, ხოლო მისი გადასვლა დარიალზე იმით იყო გამართლებული, რომ რამდენიმე წლით ადრე, 730 წელს თავად ხაზარები სწორედ დარიალის გზით გადმოვიდნენ ამიერკავკასიაში (დანლოპი 1960ბ: 860).²⁴ ვარაუდი იმის შესახებ, რომ, აგრეთვე, 724 წელს არაბი სარდალი, ჯარაჰ იბნ ალაჰ ალ ჰაკამი დარიალის გზით უნდა გადასულიყო ხაზარეთში (დანლოპი 1960ბ: 860)²⁵ იმ ფაქტს ეფუძნება, რომ მან მომდევნო წელს ალანები დახარკა, სხვა მხრივ, „ამ ლაშქრობის დეტალები ცნობილი არ არის“ (არტამონოვი 1962: 209), მაგრამ ეს არგუმენტად ვერ გამოგვადგება, რადგან, როგორც ირკვევა, „ოვსთა წინაპრებად მიჩნეულ ალანებს XVIII საუკუნემდე [...] საერთოდ არ უცხოვრიათ კავკასიონის მთავარი გასასვლელის მიდამოებში (თერგის ხეობაში) [...]“ (ვაშაკიძე, თოფჩიშვილი 2021: 76). ამდენად, ალანთა დახარკვა ვერაფერს გვეტყვის იმის შესახებ, თუ წინა წელს რა გზით ილაშქრა არაბთა სარდალმა ჩრდილოეთ კავკასიაში.

მეორე, ლ. გუმილიოვის აზრით, დარიალის გზას არაბები სემენდერამდე (თანამედროვე შელკოვსკაია სტანიცას მახლობლად²⁶) მისასვლელად ირჩევდნენ, ხოლო ისტორიული წყაროები მოწმობს, რომ საამისოდ აუცილებელი არ იყო თერგისა და სულაკის დელტის დაბლობის გავლა. მაგალითად, 721/2 წელს დარუბანდის ჩრდილოეთით მდებარე ქალაქ ბელენჯერის აღების შემდეგ, არაბთა ზემოაღნიშნული სარდალი, ჯარაჰი, აქედან აპირებდა სემენდერისაკენ გალაშქრებას (არტამონოვი 1962: 208).

და რაც ყველაზე მთავარია, მესამე, ლ. გუმილიოვის ჰიპოთეზიდან ის დასკვნა გამომდინარეობს, რომ ძველი გეოგრაფები დარიალის ხეობას „კასპიის კარებს“, თითქოს, იმიტომ უწოდებდნენ, რომ იგი კასპიისპირეთში შეღწევის საშუალებას იძლეოდა, რაც შეუძლებელი იყო თერგისა და სულაკის დელტის დაბლობის გავლით. მაგრამ, განა, კიდევ უფრო იოლი არ იქნებოდა კასპიისპირეთში დარუბანდის გზით შეღწევა, რადგანაც, როგორც დიდი საბჭოთა მეცნიერი ნათელყოფს (გუმილიოვი 1996: 61), ჩვ. წ.-აღ.-ის პირველ საუკუნეებში კასპიის ზღვის დონე 2-3 მეტრით კიდევ უფრო დაბალი იყო VIII-IX საუკუნეების დონესთან შედარებით?

ესეც არ იყოს, არაბებს დარიალის ხეობისათვის „კასპიის კარები“ რომც ეწოდებინათ და ამისათვის რაიმე ახსნა რომ მოგვეძებნა კიდევ, ეს ვერ გამოგვადგებოდა იმის განსამარტავად, თუ რატომ უწოდებდნენ ასე დარიალს ბერძენი და რომაელი ავტორები: რომაელთა ლეგიონებს საერთოდ არ ულაშქრიათ ჩრდილოეთ კასპიისპირეთში, ხოლო მშვიდობიან მოგზაურებსა და გეოგრაფებს არ დასჭირდებოდათ არც დარიალის ხეობისა და არც თერგისა და სულაკის დელტის დატბორილი დაბლობის გავლა, რადგანაც საამისოდ სულ იოლად ისარგებლებდნენ დარუბანდის გზით, რაც დარიალის ხეობიდან, თითქმის, შეუძლებელი იქნებოდა. ამას თვალნათლივ ცხადყოფს პლინიუს უფროსი, რომელიც 63 წელს რომის იმპერატორ ნერონის (54-68) მიერ მომზადებული ლაშქრობის შესახებ წერს: „[...] Neronis principis comminatio ad Caspias portas tendere dicebatur, cum peteret illas quae per Hiberiam in Sermatas tendunt, vix ullo propter oppositos montes aditu ad Caspiam mare“ (რეკჰემი 1947: 358), ანუ „[...] ამბობდნენ, რომ იმპერატორ ნერონის მუქარა კასპიის კარებს შეეხებოდა. თუკი [ლაშქარი] იმ

[კარების] მიმართულებით გაიჭრებოდა, რომელიც იბერიის გავლით სარმატიისაკენ [ანუ რუსეთის სტეპებისაკენ – გ.შ.] მიემართებოდა, მაშინ ძნელად თუ მიაღწევდა კასპიის ზღვას ბარიერად აღმართული მთების გამო“.

ყოველივე ზემოაღნიშნულიდან მხოლოდ ის დასკვნა, შეიძლება, გამოვიტანოთ, რომ დარიალის ხეობა შეცდომით მიიჩნიეს „კასპიის კარებად“ იმ ანტიკურმა ავტორებმა, რომელთაც მთლად ნათელი წარმოდგენა არ ჰქონდათ კავკასიის გეოგრაფიაზე.

ფიქრობთ, ჩვენს ვარაუდს იუროპაახის ციხე-სიმაგრის ლოკალიზაციაში დარიალის ხეობისა და დარუბანდის გზის გამორიცხვის თაობაზე მხარს უჭერს კასპიის კარების შესახებ პროკოპი კესარიელისეული ცნობის (ჰაური 1905: 45-47); (ყაუხჩიშვილი 1965: 45-47) შედარება იოანე ლიდეს (დ. 490) ცნობებთან (ბეკერი 1837: 244-246); (ყაუხჩიშვილი 1965: 236-239) იმ ციხე-სიმაგრეზე, რომელსაც სპარსელები *πατρίω*, ანუ „თავიანთი წინაპრების ენაზე“ *Βιραπαράχ*-ს, ან *Βιριπαράχ*-ს უწოდებდნენ.²⁷ იოანე ლიდე მას *Υρκάνη*-სთან (ბეკერი 1837: 244); (ყაუხჩიშვილი 1965: 236), ანუ ჩრდილო-აღმოსავლეთ ირანში, უკიდურეს სამხრეთ-აღმოსავლეთ კასპიისპირეთში ჰირკანიასთან ახლო მდებარედ მიიჩნევს და გადმოგვცემს, რომ იგი ააშენეს სპარსელებმა მას მერე, რაც ივლიანე განდგომილის (361-363) გარდაცვალების შემდეგ ისინი და რომაელები ვერ შეთანხმდნენ, თუ როგორ აეგოთ ერთად იმ ადგილებში ციხე-სიმაგრე (ბეკერი 1837: 244-245); (ყაუხჩიშვილი 1965: 237). კერძოდ, იგი წერს:

[იქ], სადაც მზე ლომის ქვეშ [დგას და იქიდან] ამოდის, კავკასიონის ვიწრო თავში, [ჩრდილოეთის ქართან], ბორეასთან²⁸ ახლოს, კასპიის ზღვის გასწვრივ კავკასიონის მთის ძირიდან²⁹ ბუნებრივად განიყოფის, როგორც ჩვენთვის, ისე სპარსელთა უჩუმადად, გაყვანილია შემოსასვლელი გზა ბარბაროსათვის,³⁰ რომლებიც ჰირკანიის გარშემო ცხოვრობენ. [...] იმ უბედურების შემდეგ, [რაც] რომაელებს [იმპერატორ] ივლიანეს დროს შეემთხვათ, [...] რომაელებმა და სპარსელებმა მოილაპარაკეს, რათა საერთო ხარჯით აეგოთ ციხე-სიმაგრე ხსენებულ შემოსასვლელთან და ჩაეყენებინათ ამ ადგილებში დამხმარე ძალები ამ გზით შემოჭრილი ბარბაროსების მოსაგერიებლად. ხოლო რადგან რომაელები დასავლეთითა და ჩრდილოეთით ომებში იყვნენ ჩათრეულნი, სპარსელები, როგორც ბარბაროსთა თავდასხმებთან ყველაზე ახლოს მყოფნი, იძულებულნი გახდნენ, აეგოთ აქ ციხე მათგან თავის დასაცავად; მას თავიანთი წინაპრების ენაზე ვირაპარახი უწოდეს და იქ ძალები ჩააყენეს [...] (ბეკერი 1837: 244-245); (ყაუხჩიშვილი 1965: 236-237).

იოანე ლიდეს ეპოქაში ბერძნული ასო-ნიშანი „ბეტა“ გაბგერდებოდა არა როგორც [b], არამედ როგორც – [v], მეორე ხმოვანს „ა“ ან „ი“ კი ფალაურ შედგენილ სახელში ორი ელემენტის შემავრთველი უხმოვნო ხმოვანი უნდა გადმოეცა. ამდენად, ბიზანტიელი მემკვიდრის მიერ დაფიქსირებული ტოპონიმი, როგორც ჩანს, წარმოითქმებოდა როგორც „ვირაპარახ“, ან „ვირიპარახ“, როგორც ეს სავსებით მართებულია იკითხება საკვლევი პასაჟის ს. ყაუხჩიშვილისეულ თარგმანში (ყაუხჩიშვილი 1965: 237). ეს ტოპონიმი უნდა ეხმებოდეს უცნობი ავტორის მიერ ფალაურ ენაზე დაწერილ, მაგრამ ხალიფა ალ-მანსურის ზეობის (754-775) დროინდელი რედაქციით შემონახულ (მარკვარტი 1931: 5)³¹ სასანელთა იმპერიის პროვინციათა დედაქალაქების უსათაურო კატალოგს, რომელსაც მისმა პირველმა გამომცემელმა, იოზეფ მარკვარტმა „*Šahrestānīhā ī Ērān*“, ანუ „ირანის მიწა-წყლის ქალაქები“ უწოდა.

ირანის ქალაქთა სახელები თხზულებაში დაჯგუფებულია ოთხი კუსტის, ანუ მხარის მიხედვით, იხსენიება მათი დამაარსებლები, მოკლედ მოტანილია ზოგიერთი მნიშვნელოვანი ინფორმაცია და ამ ქალაქებში მომხდარი ზოგიერთი მნიშვნელოვანი ისტორიული ფაქტი.³² კერძოდ, ნაწარმოების მე-18 სტრიქონში ქალაქ ყუმისზე ნათქვამია: „*pad xwadāyīh [ī] yazdgird ī šābuhrān kard andar tāzišn ī čōl wērōy-pahr [ī] ān ālag*“ (დარიაი 2002: 14), ანუ „შაპურის ძემ, იეზდიგერდმა ააშენა იგი, ჩოლების აჯანყების დროს, იბერიელთა მცველი რაზმის მხარე [?]“.³³ ფალაურ გამოთქმაში *wērōy* უდავოდ ქართლის სამეფო უნდა იგულისხმებოდეს,³⁴ ხოლო არსებით სახელში *pahr* – „ციხე-სიმაგრე“ იმის გათვალისწინებით, რომ ფალაურად არსებითი სახელი *pahrēz* (მაკკენზი 1986: 64) და მისი შესაბამისი ანმეოს თემა *pahrēxtan* (ნიბერგი 1974: 148-149) ნიშნავს „დაცვას“, „მეთვალყურეობას“, ხოლო ამ უკანასკნელიდან წარმომდგარი მასდარი *phryzyšn* ფალაურ ენაზე შემონახულ მანიქეველურ ტექსტებში აღნიშნავს „ირგვლივ მოძრაობას“, „წრეს“, „ბრუნვას“, გადატანითი მნიშვნელობით კი – „მფარველობას“ (დურკინ-მაისტერერნსტი 2004: 274-275). დეივიდ ნაილ მაკკენზისა და დესმონდ დურკინ-მაისტერერნსტისაგან განსხვავებით, ჰენრიკ სამუელ ნიბერგი აფიქსირებს არსებით სახელსაც *pahr* „მცველების“ მნიშვნელობით (ნიბერგი 1974: 148). ამდენად, ჩვენი აზრით, არ შეეცდებით,

თუ შესიტყვებას *wērōy-pahr* ქართულად ვთარგმნით არა სიტყვასიტყვით, არამედ – როგორც „ქართლის“, ანუ „იბერიის ციხე-სიმაგრეს“. ამ გამოთქმას აფიქსირებს ჰ. ს. ნიბერგიც, თუმცა, იგი ინგლისურად სიტყვასიტყვითვე გადააქვს როგორც „the Gruzinian Guard“, ანუ „იბერიელი მცველები“ და მას დარუბანდის ციხე-სიმაგრის სახელწოდებად მიიჩნევს (ნიბერგი 1974: 213), როგორც ჩანს, „ირანის მიწა-წყლის ქალაქების“ გავლენით.

საკვლევი პასაჟის მე-18 სტრიქონი უაღრესად პრობლემატურია. ქალაქი ყუმისი, იგივე პართიის ძველი დედაქალაქი ჰეკატომფილოსი, ანუ დღევანდელი შაჰრ-ე ყუმისი მდებარეობს დასავლეთ ხორასანში, კერძოდ, სემნანის ოსტანში, ქალაქებს სემნანსა და დამლანს შორის (დარიი 2002: 40). ამდენად, თავისთავად ცხადია, რომ უცნობი ავტორი მოგვითხრობს აღმოსავლეთის კუსტზე (*kūst-i xwarāsān*), მაგრამ მასში სხვა კუსტების ისტორიული ფაქტებიც შეაქვს. უპირველეს ყოვლისა, როგორც სავსებით სწორად შენიშნა ი. მარკვარტმა, აქ იხსენიება შაპურის ძე იეზდიგერდი, ანუ იეზდიგერდ I (399-420), მაგრამ ავტორი მასში უნდა გულისხმობდეს ვაჰრამ V-ის (420-438) ძესა და მემკვიდრე იეზდიგერდ II-ს (438-457) (მარკვარტი 1931: 57), რომელიც 441-453 წლებში შუა აზიაში ჰეფთალებს ებრძოდა (შურღია 2018: 154-155, 213) და დაამარცხა თეთრი ჰუნების ერთ-ერთი ტომი – გურგანის ჩრდილოეთით მცხოვრები ჩოლები (მარკვარტი 1931: 57); (ქრისტენსენი 1944: 287).³⁵ ჩვენი აზრით, სავსებით მართებულად მიუთითებს ბო უტასი, რომ ეთნონიმში „ჩოლი“ (*Čöl*, ანუ *Čöl*) უნდა მოიაზრებოდეს არა ჰუნთა ზემოაღნიშნული ტომი, არამედ – ქალაქი ჭორა (უტასი 1979: 122), რომელიც ქართულ ისტორიულ წყაროებში ცნობილია ჩორის სახელით (აბულაძე 1963: 22, 24), ხოლო სომხურში იხსენიება ვარიანტებითაც: *Ճուր* („ჭორ“), *Չուլա* („ჩოლა“), *Չուլայ* („ჩოლაჲ“), *Չուրայ* („ჩორაჲ“) და *Ճուրայ* („ჭორაჲ“) (ერემიანი 1963: 76); (ჰიუსენი, სალვატიკო 2001: 85 / რუკა № 65, B7).³⁶ ჩვენი აზრით, ბ. უტასის ჰიპოთეზის სასარგებლოდ მეტყველებს ორი – ლინგვისტური და ისტორიული მონაცემი. პირველი, ფალაურში გრაფემა I გამოიყენებოდა როგორც [l], ისე [r] თანხმოვანი ბგერების გადმოსაცემად (მაკკენზი 1986: x-xii); ამდენად სიტყვა *čwl*, შეიძლება, წავიკითხოთ როგორც ეთნონიმი *Čöl*, ისე – ტოპონიმი *Čor*. მეორე, ცნობილია, რომ დასავლეთ კასპიისპირეთში, დარუბანდიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით, კასპიის ზღვასა და კავკასიონის ტოტს შორის, თანამედროვე აზერბაიჯანის რესპუბლიკის ქალაქ სიაზანის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, ბემ-ბარმაკის, ანუ ადგილობრივ მცხოვრებელთა შორის ხიდირ ზუნჯას სახელით ცნობილ მთაზე,³⁷ იეზდიგერდ II-მ მართლაც ააშენა ციხე-სიმაგრე (ერემიანი 1958: 316).

მოსალოდნელი იყო, ანონიმ ავტორს ეს ცნობები შეეტანა არა აღმოსავლეთის, არამედ სასანელთა იმპერიის აზერბაიჯანის (*kūst-i ādurbādagān*)³⁸ კუსტისადმი მიძღვნილ ნაწილში, მაგრამ, როგორც ჩანს, სწორედ „ჩოლისა“ და „ჩორის“ ერთმანეთში აღრევამ განაპირობა საკვლევი ფრაზის ჩართვა „ირანის მიწა-წყლის ქალაქების“ აღმოსავლეთის კუსტში. იმაზე, რომ მე-18 სტრიქონში საუბარია კავკასიისა და არა აღმოსავლეთ ირანის რეალიზებზე, თვალნათლივ მეტყველებს გამოთქმაც *wērōy-pahr* („ვიროპაჰრ“), ანუ „იბერიის ციხე-სიმაგრე“, რომელიც უდავოდ უნდა გულისხმობდეს დარუბანდს მიუხედავად იმისა, რომ ასეთი სურათი არანაირად არ ასახავს იმდროინდელ ისტორიულ სინამდვილეს.

კერძოდ, საყოველთაოდ ცნობილია, რომ საქართველოს სახელმწიფო საზღვარმა დარუბანდამდე მხოლოდ დავით აღმაშენებლის (1089-1125) ეპოქაში გადაინია, როდესაც ლეკეთი საქართველოს სამეფოს ყმადნაფიც ქვეყნად იქცა (ჯავახიშვილი 1983: 206-207) და ეს ვითარება XIV საუკუნის მესამე მეოთხედამდე გაგრძელდა. ამ პერიოდში, თეორიულად შესაძლებელია, დარუბანდი იბერიის ციხე-სიმაგრედ მიეჩნიათ, მაგრამ ამას ვერ ვიტყვით XI საუკუნეზე ადრეულ ხანაზე. ისიც გამორიცხულია, რომ შეიძლება, საქმე გვქონდეს „ირანის მიწა-წყლის ქალაქებში“ გვიანდელ ჩანართთან: დღესდღეობით დადგენილია, რომ ეს თხზულება ასახავს სასანელთა პერიოდის ირანს, ხოლო მასში მოგვიანებით შეტანილი ოთხიოდე ჩანამატი, ასევე, ზოგიერთი ტოპონიმის გვიანდელი დაწერილობა VIII საუკუნის შემდგომ პერიოდს არ სცილდება (უტასი 1979: 120); (ჩერეტი 2020: 93). ეს ასე რომც არ ყოფილიყო, „ირანის მიწა-წყლის ქალაქების“ თავდაპირველ რედაქციაში გამოთქმის *wērōy-pahr*, ანუ „იბერიის ციხე-სიმაგრე“ დაფიქსირების ავთენტურობის დასამტკიცებლად საკმარისი იქნებოდა ის ფაქტიც, რომ ამავე სახელწოდების ციხე-სიმაგრის არსებობას იმავე რეგიონში ადასტურებს V-VI საუკუნეების ბიზანტიელი მწერალი იოანე ლიდე, თუმცა, სხვა საკითხია, რატომ არის იგი არასწორად მიკუთვნებული აღმოსავლეთის კუსტისადმი.

როგორ შეიძლება, ავხსნათ წყაროების ურთიერთწინააღმდეგობრივი ცნობები?

ერთი მხრივ, იოანე ლიდესა და „ირანის მიწა-წყლის ქალაქების“ ზემოაღნიშნული ცნობების კრიტიკული განხილვა თვალნათლივ ცხადყოფს შემდეგ გარემოებებს: 1) კავკასიის მთავარ წყალგამყოფ ქედზე ნამდვილად არსებობდა ციხე-სიმაგრე ვიროპარახი, რომელიც 2) კასპიის ზღვასთან

ახლოს მდებარეობდა და 3) ვერ იქნებოდა დარუბანდი. მეორე მხრივ, პრისკე აფიქსირებს სპარსელთა მიერ აშენებულ ანალოგიური სახელწოდების ციხე-სიმაგრე იუროიპაახს და მისი სიახლოვე კასპიის კარებთან მხედველობიდან არ ეპარება არც მას და არც – იოანე ლიდეს.³⁹ ამდენად, ლოგიკურია, ვიფიქროთ, რომ იუროიპაახი დარიალსა და დარუბანდს შორის, უფრო დარუბანდთან ახლოს მდებარეობდა, ახლა კი შევეცადოთ მისი სახელწოდების ეტიმოლოგიის დადგენას.

როგორც ცნობილია, კავკასიონის ორ ფერდობზე არაერთი გადასასვლელი არსებობდა: დვალეთისა და თეკვერის (ცხენისწყლის აუზის შუა წელსა და რიონის შენაკადის, ლაჯანურას ხეობას შორის მდებარე ტერიტორია) გზები (ჯავახიშვილი 1983: 69-70); (ბელეცკი 2004: 22), მდინარე ასას ხეობა, აგრეთვე, მთიანეთის, ანუ მთათუშეთის, ხევსურეთისა და ხევის ჩეჩნეთ-ინგუშეთთან დამაკავშირებელი ქერიგოსა და ქაჩუს უღელტეხილები, და ჩილოს, ამუგოს, თებულოს, გირევისა და ჭუყერეჩოს გზა-ბილიკები (შავხელიშვილი 1972: 49, 51, 55-61); (შავხელიშვილი 1980: 30-35).

ამ გარემოებათა გათვალისწინებით, ჩვენი აზრით, შეიძლება, გვევარაუდა, რომ იუროიპაახის სიმაგრე ალაზნის ხეობაში, დარიალსა და დარუბანდს შორის ყოფილიყო აშენებული, პანკისის ხეობიდან ბანარის წყლის გადაკვეთით საყორნის უღელტეხილამდე მიმავალ გზაზე, რომელიც ნიფლოვანის ხეობასა და საყორნის ტყიან ფერდობს შორის მდინარე ალაზანს გადაჰკვეთს,⁴⁰ ან სადმე მიმდებარე ტერიტორიაზე. იოლი შესაძლებელია, სადღაც ამ მიდამოებში აშენებული ციხე-სიმაგრე ისევე მოულოდნელად წამოიმართოს ჩვენ თვალწინ, როგორც – ის ხაზარეთი, რომელსაც საუკუნეების განმავლობაში მშვიდად ეძინა მინისა და ზღვის ქვეშ, ვიდრე 1959-1963 წლებში ლევ გუმილიოვმა წარმოუდგენლად იოლად არ აღმოაჩინა (გუმილიოვი 1996: 33-36, 41-52, 97-103, 108-109, 126-137).

რატომ მაინცდამაინც ალაზანზე? ჩვენი აზრით, ბერძნული ტოპონიმის „იუროიპაახი“ პირველ ნაწილში უნდა ირეკლებოდეს ჰიდრონიმი „იორი“, თუმცა, მდინარე იორთან შედარებით, იუროიპაახი კიდევ უფრო აღმოსავლეთით, ალაზანზე იყო აღმართული. როგორც ცნობილია, ჰიდრონიმი „იორი“ მდინარე მცირე ალაზანს აღნიშნავდა და კახეთის აღწერისას ვახუშტი ბატონიშვილი (1696-1757) ამ ფაქტს შემდეგნაირად ხსნიდა:

ხოლო არს ქუეყანასა ამას შინა უდიდესნი მდინარენი ალაზანი და მეორე მცირე ალაზანი ანუ იორი, რომელთა მოიგეს სახელნი ალონის გამო, არამედ იორი გაორებისათჳს, ვინაჲთგან აქუთ სახელი ერთი – „იორა ამ მდინარემ“ (ყაუხჩიშვილი 1973: 526).⁴¹

ყოველივე ზემოთქმულის გათვალისწინებით, ჩვენი ვარაუდით, იუროიპაახის ციხე-სიმაგრის ადგილმდებარეობა და სახელწოდების ისტორია, შეიძლება, ასე წარმოვიდგინოთ:

1. იგი სპარსელებმა ააშენეს IV საუკუნის ბოლოს ან V საუკუნის დასაწყისში მდინარე ალაზნის ხეობაში, რომელზედაც გადაიტანეს ალაზნის ერთ-ერთი შენაკადის, ივრის სახელი ისე, რომ /u/ ხმოვნის სახით დაავიწროვეს ხმოვანი /o/, რომელიც ქართულ სინამდვილეშიც ვიწროვდება /v/ ფონემად ჰიდრონიმის „იორი“ მხოლოდბითი რიცხვის ნათესაობით, მოქმედებით და ვითარებით ბრუნვებში. მდინარის ქართულ სახელს დაუმატეს ფალაური არსებითი სახელი *pahr*, ანუ „ციხე-სიმაგრე“ და მიიღეს შედგენილი არსებითი სახელი: **Iuro-i-pahr* („იუროპაჰრ“), რაც სპარსულად „ივრის ციხე-სიმაგრეს“ ნიშნავს;
2. ზემოაღნიშნული სპარსული ტოპონიმი ბერძნულ სინამდვილეში გადავიდა როგორც *Ἰουροει-παράχ* („იუროიპაახ“), როგორც ამას აფიქსირებს V საუკუნის 60-იან წლებში პრისკე: სპარსული /h/ ბერძნულად ჩანერეს როგორც *χ*, რომელიც უკვე ამ ეპოქაში გამოხატავდა არა უკანა სასისმიერ ხშულ ყრუ ფშვინვიერ /k^h/, არამედ – უკანა სასისმიერ ნარნარ ყრუ ფონემას /x/, ხოლო ბოლოკიდური /r/ დაიკარგა;
3. მალე სპარსულ სინამდვილეში ციხე-სიმაგრის სახელის პირველი ელემენტი ხელახლა გააზრებულ იქნა არა როგორც სპარსელთათვის უცხო ჰიდრონიმი „იორი“, არამედ – სპარსულ ენაზე ქართველთა ეთნიკური სახელი *wēr* („ვირ“), რითაც **Iuro-i-pahr*, ანუ „ივრის ციხე-სიმაგრე“ „ქართველთა ციხე-სიმაგრედ“ გადაიქცა: *wērōy-pahr*;
4. პირველად ამ ფორმას VI საუკუნეში აფიქსირებს ბიზანტიელი ავტორი, იოანე ლიდე, როგორც *Βιραπαράχ* („ვირაპარახ“), ან *Βιριπαράχ*-ს („ვირიპარახ“). ამჯერად შედგენილი სახელის მეორე ელემენტი /r/ და /h/ ფონემებს შორის ვითარდება მეტათეზისი და „ჰრ“ „რჰ“ ხდება, ხოლო /h/ ბერძნულად ისევ უკანა სასისმიერი ნარნარი ყრუ ფონემის /x/ სახით გადადის: „რხ“;
5. ეს ტოპონიმი თავად სპარსულ სინამდვილეში დაფიქსირებულია შედარებით გვიან, VIII საუკუნის მეორე ნახევარში, კერძოდ, თხზულებაში „ირანის მინა-წყლის ქალაქები“. აქ *wērōy-pahr* („ვი-

როპაჰრ“), ანუ „ქართველთა ციხე-სიმაგრე“ ცალსახად გულისხმობს დარუბანდს, რაც გვიანდელი რედაქტორის ჩარევის შედეგი კი არაა, არამედ უშუალოდ თხზულების ანონიმი ავტორისეული შეცდომაა. სპარსელი მწერალი ყურმოკვრით იცნობს ამ ციხე-სიმაგრის სახელს, მაგრამ იცის მისი მნიშვნელობა თავის მშობლიურ ენაზე და მას აიგივებს მისთვის ყველაზე უფრო მახლობელ და ამ პერიოდში სპარსელთათვის მნიშვნელოვნად მიჩნეულ, სულ რამდენიმე ათეული წლის წინათ მათი უშუალო გავლენის ქვეშ მყოფ დარუბანდთან, მაგრამ მას დასავლეთ ხორასანში მდებარე ქალაქ ყუმისტან ახლოს ათავსებს (*sic!*);

6. სპარსელი ავტორის მოქმედების ჩვენეული ახსნა კიდევ უფრო დამაჯერებელი ხდება, თუ გავითვალისწინებთ სამ გარემოებას. პირველი, „ირანის მიწა-წყლის ქალაქების“ საკვლევი პასაჟის მე-18 სტრიქონში მოხსენიებული ეთნონიმი *wērōy* თეორიულად, შეიძლება, აღნიშნავდეს ორ რეალობას: როგორც ქართლის სამეფოს, ისე – ჩრდილოეთ ავღანეთში, ანტიკური ხანის ქალაქ ბაქტრიიდან, ანუ დღეს ქალაქ მაზარ-ი-შარიფიდან ჩრდილო-დასავლეთით 20 კილომეტრზე მდებარე ბალხიდან, სამხრეთ-დასავლეთით მდებარე გეოგრაფიულ პუნქტს (ჰენინგი 1945: 89); (ჰენინგი 1947: 49). მეორე, უაღრესად ბუნდოვანია „ირანის მიწა-წყლის ქალაქების“ საკვლევი პასაჟის მე-18 სტრიქონის სინტაქსი, თითქოს, ავტორს ნათელი წარმოდგენა არ ჰქონდეს იმაზე, რასაც გადმოგვცემს.⁴² და მესამე, საკვლევი პასაჟის მომდევნო სტრიქონებშიც იგი არაერთ უზუსტობას უშვებს. მაგალითად, როგორც ბ. უტასი ნათელყოფს, მე-19 და მე-20 სტრიქონებში იგი ჩამოთვლის ხოსრო I ანუშირვანის (531-579) მიერ დაარსებულ ხუთ ქალაქს და მის მიერ აშენებულ 180 ფარასანგის⁴³ სიგრძის კედელს იმპერიის დასავლეთ ნაწილში, არადა ამ სტრიქონებში საუბარია იმპერიის აღმოსავლეთ კუსტზე (უტასი 1979: 122).

3. ჰუნთა შემოსევა ქართლში და ვახტანგ გორგასლის ლაშქრობა ჩრდილოეთ კავკასიაში

466 წლის ჰუნთა შემოსევა ჰეფთალეების,⁴⁴ ანუ თეთრ ჰუნთა⁴⁵ წინააღმდეგ სპარსეთის შაჰის, პეროზის (459-484), პირველი ლაშქრობის კონტექსტში თავსდება, მაგრამ, დ. მუსხელიშვილის ჰიპოთეზის საწინააღმდეგოდ, მას ვერ ჩავთვლით ჰუნთა სხვადასხვა ტომის ერთობლივ გადანწყვეტილებად, დასავლეთიდანაც შეეცაოთ მტრისათვის (მუსხელიშვილი 2004: 147). ისტორია მართლაც იცნობს 395 წელს მცირე აზიაში ჰუნების მიერ ერთი ლაშქრობის ფარგლებში უაღრესად ვრცელი ტერიტორიის დალაშქვრის ფაქტს (მენხენ-ჰელფენი 1973: 58),⁴⁶ მაგრამ პატივცემული მეცნიერი თავის ჰიპოთეზაში გულისხმობს თვისებრივად სხვაგვარ – კოორდინირებულ და, თითქმის, უფართოესი მასშტაბის სამხედრო სინქრონულ ოპერაციას უკიდვრად სივრცეზე: შუა აზიიდან კავკასიამდე. ასეთი ლონისძიების განხორციელებას, ჩვენი აზრით, მხოლოდ სახელმწიფო თუ შეძლებდა, ხოლო ასეთი პოლიტიკური ფორმაციის არსებობის დამტკიცება ვერ ხერხდება ჰუნთა სოციალურ-პოლიტიკური ცხოვრების ანალიზისას. როგორც ცნობილია, თეორია მომთაბარე ტომებში ფეოდალიზმის არსებობის შესახებ (ვლადიმირცოვი 1934); (ფიოდოროვ-დავიდოვი 1973: 12-14)⁴⁷ შემდგომი კვლევებით მცდარი აღმოჩნდა.⁴⁸

ცხადია, მომთაბარე ტომთა გაერთიანება და იმპერია დიდად განირჩევა ერთმანეთისაგან.⁴⁹ ამასთან, მომთაბარე ხალხების იმპერიის რამდენიმე ტიპი არსებობს და განსხვავებული ეთნიკური სახელებითაც კი არის ცნობილი (იხ., მაგ., ბართა 1988: 165-168), მაგრამ ყველა მათგანს ახასიათებს ერთი ფუნდამენტური თავისებურება: შინაგანი ერთობის უქონლობა. როგორც რუდი პოლ ლინდნერი (ლინდნერი 1982: 689-711) ნათელყოფს, სწორედ შესაბამის სოციალურ და პოლიტიკურ სტრუქტურათა არარსებობის გამო, თვით ერთი და იმავე საერთო წინაპარი ტომისაგან წარმომდგარი მომთაბარე ეთნიკური ჯგუფებიც კი, რომლებიც განუწყვეტელი მიგრაცია-გაფართოების შედეგად უაღრესად ვრცელ ტერიტორიაზე განსახლდნენ, ვეღარ ახერხებდნენ ვერც ერთმანეთის ცნობას და ვერც – იმის გაცნობიერებას, რომ მათ ერთ საერთო სოციალურ-ეკონომიკურ, ან პოლიტიკურ ფორმაციაზე დაფუძნებული კულტურა ჰქონდათ (ლინდნერი 1982: 696). პირიქით, ცალკეული ჯგუფი „აღმოაჩენდა“ ისეთ ტომობრივ გენეალოგიას, რომელიც კონკრეტულ პოლიტიკურ მიზანს უპასუხებდა (ლინდნერი 1982: 696-697): „დაეცვათ თავიანთი ტომის წევრთა პოზიცია და უკეთ წარმოესახათ იგი ფართო სამყაროს წინაშე“ (ლინდნერი 1982: 699). ასეთ იმპერიათა შექმნა და დაშლა დამოკიდებული იყო მათი სამხედრო ბელადის წარმატება-წარუმატებლობაზე, ხოლო იმპერიის სახელწოდება ასახავდა იმ ტომის სახელს, რომლის გარშემოც სხვა ტომები იყვნენ შემოკრებილნი მაშინ, როდესაც უკიდვრად სივრცეში განფენილი მასები ლაპარაკობდნენ აბსოლუტურად განსხვავებულ ენებზე (ბართა 1988:

160) და იმპერიის დაშლისას „[...] მათი დიდი დამპყრობლის მიერ შექმნილი ეროვნული ან ტომობრივი ორგანიზაციის ფარგლებში აგრძელებდნენ ცხოვრებას, რომლის წესიც ძალიან ძნელად იცვლებოდა“ (ბართა 1988: 159).

რაც შეეხება საკუთრივ ჰუნებს, ალექსანდრე ნატანის ძე ბერნშტამმა დიდი ხნის წინათ ნათქვამი, რომ სოციალური და პოლიტიკური განვითარების თვალსაზრისით ისინი სულაც არ იდგნენ მათ მიერ დამარცხებულ ხალხებზე მაღლა (ბერნშტამი 1951: 8, 16, 119, 122-123, 130-132).⁵⁰ პირიქით, სწორედ ამ დამარცხებული ხალხების კულტურული ზეგავლენის, უფრო სწორად, მათი სიმდიდრის ხელში იოლად ჩაგდების სურვილის შედეგად გარდაიქმნენ ჰუნები უკვე ატილას დროს მომთაბარე მეომრებიდან „კალიებად“, რომელთა რიცხვის ზრდა უარყოფითად მოქმედებდა მათ სამხედრო ეფექტიანობაზე (ლინდენერი 1982: 703-704),⁵¹ რადგანაც

მტაცებლობას შეუძლია, ძლევამოსილი გახადოს ტომი, მაგრამ იმავდროულად საფუძველი შეუწყოს კიდეც მის [მდგრადობას]. გამორიცხული არ არის, ტომი ისე წარმატებული აღმოჩნდეს, რომ მისმა წევრებმა დაკარგონ ის თვისებები, რომლებიც თავდაპირველად ტომის შექმნას დაედო საფუძვლად. ამ თვალსაზრისით, რაც უფრო წარმატებულია ტომი, ეს მით უფრო უწყობს ხელს მის დაშლას (ლინდენერი 1982: 706).

საბჭოთა მეცნიერი ცხადყოფდა იმასაც, რომ ჰუნებმა ხელი შეუწყვეს კაცობრიობის პროგრესს მხოლოდ იმ თვალსაზრისით, რომ საფუძველი შეუწყვიეს მონათმფლობელურ საზოგადოებას და მას ფეოდალურ ურთიერთობაზე გადასვლისკენ უბიძგეს (ბერნშტამი 1951: 17, 163, 216). როგორც ოტო ჯონ მენსენ-ჰელფენის ანალიზიდანაც ჩანს, ჰუნების საზოგადოებაში სოციალური განვითარების არარსებობაზე მეტყველებს მათი უკიდურესად შეზღუდული სოციალური დიფერენციაცია და მონათმფლობელობის ინსტიტუტის, თითქმის, უქონლობა (მენსენ-ჰელფენი 1973: 198-200).⁵² მხოლოდ ატილას სამეფოში დაიწყო „[...] ჰუნთა გაერთიანების კლასობრივ საზოგადოებად გარდაქმნა და, შესაბამისად, – სახელმწიფო სტრუქტურების ჩამოყალიბება მათი მმართველი კლასის სასარგებლოდ“ (ჰარმატა 1951: 141),⁵³ მაგრამ მონების გამოყენება პატრიარქალური საზოგადოების ფარგლებს ვერ გასცდა, რის შედეგადაც ტომობრივი საზოგადოების დაშლისას, სოციალურ-ეკონომიკური მდგომარეობის თვალსაზრისით, მონები დიდად აღარ გამოირჩეოდნენ გაღარიბებული მწყემსებისაგან, რომლებიც მინათმოქმედებად იქცნენ და თავისუფლება დაკარგეს (ჰარმატა 1952: 302-305). ატილას გარდაცვალებასთან ერთად მისი იმპერიაც დაიშალა, რადგანაც მას, როგორც ნებისმიერ სხვა ანალოგიურ, მომთაბარეთა იმპერიას (ჰარმატა 1952: 285-286), არ ჰქონდა ერთობლივი ეკონომიკური სისტემა და სახელმწიფოებრივი ორგანიზაცია (ჰარმატა 1952: 288).⁵⁴

მრავალი თვალსაზრისით, კლანური ორგანიზაციის კიდეც უფრო კონსერვატიული (ჰარმატა 1952: 304-305) თავისებურებები შეინიშნება შუა აზიის ჰუნების, ჰეფთალთა (ლიტვინსკი 1999: 144-147) სოციალურ და ადმინისტრაციულ სტრუქტურებში მიუხედავად იმისა, რომ ისინი იცნობდნენ ურბანული, სამინათმოქმედო და მომთაბარეთა ეკონომიკის ფორმებსა და გამაგრებული ქალაქების არქიტექტურულ იერსახეს (ლიტვინსკი 1999: 149-151).⁵⁵

ზემოაღნიშნულიდან გამომდინარე, ჩვენი აზრით, პრისკეს ცნობები ასახავს ამიერკავკასიაში მომთაბარე ტომთა ერთ-ერთ რიგით შემოსევას და ეხმაურება აღმოსავლეთ სირიელი ავტორის, ფსევდო-იეშუა სტილიტის († 518) „ქრონიკას“, რომლის მიხედვითაც სპარსეთის შაჰი, პეროზი ფულს სთხოვდა რომაელებს არა როგორც გადასახადს, არამედ – როგორც სამართლიანი მადლიერების დამსახურებულ საზღაურს იმისათვის, რომ სპარსელებმა ქუშანებს გაუმართეს ომი, რითაც მათ რომაელთა ტერიტორიის დალაშქვრის საშუალება არ მისცეს (რაითი 1882: 9/7, § 9). რომაელთა უარი სპარსელთა ამ მოთხოვნაზე, ჩვენი აზრით, გამოძახილი უნდა იყოს სარაგურებთან მათ შეთანხმებაზე, რაზედაც პრისკე მიაწვდის. კერძოდ, ბიზანტიელი ისტორიკოსის თანახმად, დაახლოებით, 449 წელს აკატირები ცხოვრობდნენ τὴν πρὸς τὸν πόντον Σκυθικὴν (კაროლა 2008: 39),⁵⁶ ანუ „პონტოსთან მდებარე სკვითეთში“, ანუ ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთში, საიდანაც, დაახლოებით, 463 წელს ომით გამოაძევეს სარაგურებმა, რომლებიც შემდეგ სხვა ხალხებმა შეავიწროვეს და „[...] რომაელებთან მოვიდნენ მათგან სიყვარულის მიღების სურვილით გულანთებულნი. იმპერატორმა და მისმა გარემოცვამაც დიდი პატივით მიიღეს ისინი და საჩუქრებით უკანვე გაისტუმრეს“ (კაროლა 2008: 69-70).⁵⁷ ჩვენი აზრით, სწორედ ამ ამბებზე უნდა მიაწვდეს პრისკეს თხზულების 37-ე ფრაგმენტი, რომელშიც, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, საშუალო გვარის აორისტის მიმღეობა ἐπιθήμενοι ქართულად უნდა ნიშნავდეს „თავს დაესხნენ“.

ისტორიული წყაროების მიერ სხვადასხვაგვარად გადმოცემული ამბების ა. ბოგვერაძისეული მახვილგონივრული გააზრების თანახმად, რომელთა დახმარების მიღებაზე იმედგადაწურულმა პეროზმა ჰუნთა ლაშქრობაზე პასუხის გასაცემად ქართლში გამოისტუმრა სპარსეთში მყოფი ვახტანგ გორგასალი ქართლის ლაშქრით და თან გამოაყოლა სპარსთა რაზმები (ბოგვერაძე 1976: 196), თუმცა, პატივცემულ მეცნიერს მხედველობიდან გამორჩა წინააღმდეგობა ქართულ და რომაულ წყაროთა შორის: თუ ჯუანშერი შემოსევისა და მის საპასუხო ლაშქრობას შორის პერიოდს ხუთი-ექვსი წლით განსაზღვრავს,⁵⁸ პრისკე პანიონელის მიხედვით, საპასუხო ლაშქრობა იმავე 466, ან 467 წელს მოეწყო, რადგანაც 467 წელს ქართლის მეფე უკვე ეგრისში იბრძოდა (იხ. შურღია 2018: 177-191).

ჩვენი აზრით, ეს შეუსაბამობა, შეიძლება, გაირკვეს, თუ დავეყრდნობით მარგიტ ბიროს (ბირო 1997: 53-60) ჰიპოთეზას, რომელიც ჯუანშერის ცნობებს უკავშირებს VII საუკუნის სომეხი ისტორიკოსის, ელიშეს „ვარდანისა და სომეხთა ომის ისტორიის“ მონაცემებს, რომლებსაც შემდგომ, თითქმის, სიტყვასიტყვით იმეორებს X საუკუნის სომეხი მემკვიდრე, მოსე კალაკანტუელი. კერძოდ, აჯანყებულ ალვანთა მეფის დასასჯელად, რომელმაც ორმოზდ III-სა (457-459) და პეროზს შორის ტახტისათვის გაჩაღებული ბრძოლით ისარგებლა⁵⁹ და პეროზის გამეფებით დასაბუთებული მშვიდობის შემდგომაც კი უარს ამბობდა შაჰის სამსახურზე, სპარსელებმა „ხაილინდირების“⁶⁰ ქვეყნიდან დიდძალი სიმდიდრე გაიტაცეს, განახენეს ალანთა კარი, შეკრბეს ჰუნთა აურაცხელი ჯარი, მთელი წლის განმავლობაში ებრძოდნენ ალვანთა მეფეს“ და გაანადგურეს მისი ჯარი (ტერ-მინასიანი 1957: 198); (თომსონი 1993: 198).⁶¹

სპარსელთა ნაქეზებით ჰუნთა ამ შემოსევის მ. ბირო ათარიღებს პეროზის გამეფებასა და 463 წელს ალვანეთის სამეფოს გაუქმებამდე შორის პერიოდით, ანუ, უფრო ზუსტად, 461-სა და 463 წელს შორის განვლილი დროით (ბირო 1997: 56, 58-59), მაგრამ მას არანაირად არ უკავშირებს პრისკეს თხზულების 37-ე ფრაგმენტში აღწერილ სარაგურთა შემოსევას იმის გამო, რომ რომელიც ისტორიკოსი-საგან განსხვავებით, ჯუანშერის მიხედვით, ჰუნები სპარსელებს არ ებრძვიან (ბირო 1997: 55). გარდა ამისა, მკვლევრის აზრით,

[...] შეიძლება, სრულიად სამართლიანად დავასკვნათ, რომ ქართულ წყაროებში მოხსენიებული ლაშქრობა შეიცავს ორ მონაცემს, რომლებიც საშუალებას გვაძლევს, იგი ელიშესა და მოსე კალაკანტუელის თხზულებებში აღწერილ ჰუნთა ლაშქრობად მივიჩნიოთ. პირველია ქრონოლოგიური თანხვედრა, ხოლო მეორე – „ოვსთა“ შემოსევის მიმართულება (ბირო 1997: 56).

კერძოდ, ჯუანშერის მიხედვით, „ოვსთა“ (*lege* ჰუნთა) შემოსევა წინ უსწრებს ბიზანტიელთა აგრესიას, რომლებიც აფხაზეთიდან შემოიჭრნენ და მდინარე ეგრისწყლის გადმოლახვის შემდეგ (მუსხელიშვილი 1977: 112), ეგრისის ტერიტორიას ციხე-გოჯამდე დაეუფლნენ (ყაუხჩიშვილი 1955: 146).⁶² ეს ლაშქრობა ეხმაურება პრისკეს თხზულების 25-ე ფრაგმენტს (კაროლა 2008: 65); (გამყრელიძე, ყაუხჩიშვილი 1961: 254) და თარიღდება 460-463 წლებით (ბოგვერაძე 1976: 192); (ბირო 1997: 58).⁶³ რაც შეეხება ჯუანშერის მიერ აღწერილ „ოვსთა“ (*lege* ჰუნთა) მიერ გავლილ მარშრუტს, ისიც „[...] სავსებით გვარწმუნებს, რომ შემოსევის უმთავრესი სამიზნე იყო რანი და მოვაკანი, ანუ კავკასიის ალბანეთის ტერიტორია“ (ბირო 1997: 56).

რა, შეიძლება, ითქვას ყოველივე ამის შესახებ?

უპირველეს ყოვლისა, თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ ელიშეს მონათხრობით, ალვანეთის სამეფოს გაუქმებას წინ უძღოდა მთელი ერთი წლის განმავლობაში ომი ამ ქვეყნის წინააღმდეგ,⁶⁴ ჰუნთა შემოსევა ალვანეთში, შეიძლება, 460 წლით დათარიღდეს. ამავე დროს, ჩვენი აზრით, ჯუანშერის მიერ გადმოცემული „ოვსთა“ შემოსევა იმიტომაც უნდა მივიჩნიოთ ჰუნთა შემოსევად, რომ ქართველი მემკვიდრის მიერ აღწერილი მარშრუტი ზუსტად ემთხვევა ელიშეს მიერ აღწერილ ფაქტს. კერძოდ, ქართველი ისტორიკოსი აღწერს: მათ შემოსევას ჩრდილოეთ კავკასიიდან (ჩვენი აზრით, უეჭველად დარიალის ხეობიდან), ქართლის დარბევას „თავითგან მტკურისათ ვიდრე ხუნანამდე“, კახეთში, კლარჯეთსა და ეგრისში შეღწევის შეუძლებლობას, რანსა და მოვაკანში შეჭრასა და დარუბანდის გზით ჩრდილოეთ კავკასიაში დაბრუნებას. მიუხედავად ამისა, მ. ბიროს ჰიპოთეზისაგან განსხვავებით, ყოველივე ეს უფლებას არ გვაძლევს, ჰუნთა ლაშქრობის ძირითად ობიექტად ალვანეთი მივიჩნიოთ. ეტყობა, ჯუანშერი აღწერს ჩრდილოეთ კავკასიიდან გადმოსული ტომების მორიგ თარეშს, რომელსაც ქართლის მეფემ ხუთი-ექვსი წლის შემდეგ გასცა პასუხი.

ამრიგად, ჯუანშერის მიერ მოხსენიებული ლაშქრობა ეხმაურება ელიშეს მონათხრობს და თარიღდება 460 წლით, ხოლო ჯუანშერის მიერ აღწერილი ჩრდილოეთ კავკასიაში ვახტანგის მიერ

გამართული ბრძოლა – პრისკეს თხზულების 37-ე ფრაგმენტს და თარიღდება 466 წლით. ქართველი ისტორიკოსი სამართლიანად ათავსებს ამ ორ მოვლენას შორის ხუთ-ექვს წელს და მიუხედავად იმისა, რომ სიტყვას არ ძრავს ჰეფთალთა წინააღმდეგ ვახტანგის პირველ ლაშქრობაზე (იხ. შურღაია 2018: 191-193, 195-196, 213), მოწმობს, რომ ჩრდილოეთ კავკასიაში ქართლის მეფის განკარგულებაში იყვნენ „სპანი სპარსთა ნიჯადნი“, ანუ სპარსთა დამხმარე რაზმები (ყაუხჩიშვილი 1955: 152).⁶⁵ ჯუანშერი ასე ავსებს პრისკეს ცნობებს, როდესაც ამბობს, რომ ვახტანგმა ასე დასაჯა „ოვსნი“. დაათვალიერა რა მუხრანისა და ხერკის (თანამედროვე საგურამოსთან ახლოს მდებარე) ველზე სპანი სამეფოსანი, ასევე, სპარსელთა რაზმები და მისი დედის ძმის, ალვანეთის მარზპანის, ვარაზ-ბაკურის მიერ გამოგზავნილი თორმეტი ათასი მხედარი, განაწყო ჯარი, რომელსაც შეუერთდნენ „მეფენი კავკასიანნი“ (ყაუხჩიშვილი 1955: 151, 157),⁶⁶ ანუ ვეინახთა (ქისტურ-ბაცბური) ტომების ბელადები⁶⁷ და, სავარაუდოდ, ჩრდილოეთ-დასავლეთის კავკასიური დალესტული ტომების მეთაურებიც. დარიალის ხეობაში გადამწყვეტ ბრძოლაში ვახტანგმა ამ ძალებით გაანადგურა „ოვსთა“ ჯარი, გაათავისუფლა თავისი და, და „მეფეთა ოვსთანთა“ გარდა, თავისად დაიჭირა ჩრდილოეთ კავკასიის ქუეყანანი, ანუ პაჭანიკეთი და ჯიქეთი (ყაუხჩიშვილი 1955: 156-157); (ტიროიანი 1884: 77-78); (აბულაძე 1953: 150-151); (ყაუხჩიშვილი 1973: 104).

ამასთან დაკავშირებით, აქვე ორიოდე სიტყვით უნდა შევეხოთ ნუზალის ეკლესიის ლექს-ეპიტაფიას „*** (ჩვენ ვიყავით ცხრანი ძმანი)“,⁶⁸ რომელშიც, როგორც ცნობილია, მოსე ჯანაშვილმა პირველმა შენიშნა ჩრდილოეთ კავკასიაში ვახტანგის ლაშქრობის გამოძახილი (ჯანაშვილი 1897: 20, 43-44). უშუალოდ ნუზალის ეკლესიასთან შედარებით, წარწერა გაცილებით გვიან (ლოლაშვილი 1971: 60), როგორც ჩანს, 1755-1817 წლებს შორის უნდა იყოს შესრულებული (ლოლაშვილი 1971: 54); (ძიძიგური 1974: 297), როდესაც აღდგენითი სამუშაოების დროს განაახლეს ეკლესიის კარიდან მარცხენა კედლის ქვედა ნაწილში გამოსახული შვიდი ძმის პორტრეტული ფრესკები (ლოლაშვილი 1971: 49, 90). XIX საუკუნის მეორე ნახევარში იგი უკვე აღარ იკითხებოდა იმის გამო, რომ, სავარაუდოდ, 1823 წელს მღვდელმა ნ. სამარგანოვმა ისე ჩამოფხიკა გაჯი, რომ ნაშალა „კედელზე წარწერილი ოს-ბაყათარის ლექს-ეპიტაფია [...], ისტორიულ პირთა სახეებიც, ნაწილობრივ – წარწერებიც და იქვე ადგილ-ადგილ გაჯიც“ მოანგრია.⁶⁹

მიუხედავად იმისა, რომ ნახევარი საუკუნის წინათ ივანე ლოლაშვილის მიერ შესრულებული ნაშრომი „დავით სოსლანის აკლდამის საიდუმლოება“ დღემდე საუკეთესო გამოკვლევად რჩება ნუზალის ეკლესიის შესახებ, ზოგიერთი მკვლევარი დღემდე აქტუალურად მიიჩნევს ლექს-ეპიტაფიის ჯუანშერის თხზულებასთან კავშირს, რის საფუძველზეც უნდობლობას უცხადებს ქართველი მემატიანის ცნობებს. მაგალითად, სხვა მკვლევრებზე (ლოლაშვილი 1971: 90-91); (ძიძიგური 1974: 293) დაყრდნობით, ვლადიმერ კუზნეცოვი სამართლიანად თვლის ფოკლორულ მოტივად ლექს-ეპიტაფიაში ოს-ბაყათარის მიერ „ქართველი ბატონის“ დის გატაცებას, ბატონის მიერ მის დამარცხებასა და მდინარეში ჩახრჩობას, მაგრამ მის მსგავს ეპიზოდს ჯუანშერის თხზულებაშიც ფოლკლორიდან შემოსულ გადმოცემად მიიჩნევს, რასაც ვერ დავეთანხმებით.

პატივცემული მეცნიერის უმთავრესი საბუთი ისაა, რომ სახელი „ბალათარი“ თურქული ნაშრომებისა და არაბულ წყაროებში X საუკუნეში, ხოლო ალანურ სინამდვილეში VII-IX საუკუნეებში დასტურდება (კუზნეცოვი 1990: 95-96). ავტორი ალანურ სინამდვილესთან მიმართებით უკვე დადგენილ ჭეშმარიტებად მოიხმობს საკუთარ გამოკვლევას „ალანეთის ისტორიის ნარკვევები“, სადაც ამ მოსაზრების გასამტკიცებლად მოტანილი აქვს ორი ისტორიული ფაქტი: IX საუკუნეში „ქართლის ცხოვრებაში“ (მეცნიერი არ მიუთითებს კონკრეტულ თხზულებასა და პასაჟს) მოხსენიებული „мтавар овсов Бакатар“ და ალანთა მეფე ბალათარი, რის ისტორიულ მოწმობადაც მოტანილია ნუზალის ეკლესიის ზემოთ ციტირებული ლექსი-ეპიტაფია (კუზნეცოვი 1984: 114) (*sic!*), რომელსაც, როგორც აღვნიშნეთ, მკვლევარი ფოლკლორულ ლეგენდად მიიჩნევს და, ცხადია, ვერც ისტორიულ საბუთად და ვერც ათვლის წერტილად გამოგვადგება. კურიოზია ისიც, ისტორიკოსი უნდობლობას უცხადებდეს ისტორიულ თხზულებაში დაფიქსირებულ ფაქტს იმის გამო, რომ იგი, შეიძლება, გვიანდელი ეპოქით დათარიღდეს ფოლკლორული, ე. ი., არასაიმედო წყაროების საფუძველზე. არადა, ვითარება ოდნავ უფრო რთულია.

ოსურ ენაში არსებობს როგორც არსებითი, ისე ზედსართავი სახელი *нѣгъатыр*, რაც ნიშნავს „დევემირს“, „ბუმბერაზს“, „გმირს“, „გმირულს“, „მამაცს“ (გურიევი და სხვები 2015: 299), ხოლო ჰაროლდ ვალტერ ბაილი მიუთითებდა ნართების ეპოსში დადასტურებულ ეპითეტზე *bägüdürtä*, ანუ „ძლიერი“, მაგრამ რუს მეცნიერს არც ეს ფაქტები მოჰყავს და ვერც რაიმე სინათლე შეაქვს ოსურ სინამდვილეში საკვლევი ტერმინის დამკვიდრების ისტორიაში. ესეც არ იყოს, ცხადია, მეცნიერულად

ვერ გავამართლებთ ვერც იმას, ქართულ ისტორიულ მატერიაში გვიანდელ ფოლკლორულ ინტერპოლაციად მივიჩნიოთ ეს სახელი მხოლოდ იმის გამო, რომ იგი აქ არაბულ და ალანურ წყაროებზე ადრეა დადასტურებული. პირიქით, ალანურ სინამდვილეში, ვინ იცის, როდის დამოწმებული, მაგრამ ჯუანშერის მიერ დაფიქსირებული არაალანური სახელი კიდევ ერთი საბუთია იმის დასამტკიცებლად, რომ ქართლში „ოვსთა სპათა ურიცხვთა“ შემოსევასთან უშუალოდ ოსებსა და მათ წინაპრებად მიჩნეულ ალანებს არაფერი ესაქმებოდათ.

ამასთან, ისიც უნდა შევნიშნოთ, რომ სახელი „ბალათარი“ არის არა თურქული, არამედ – ირანული და მომდინარეობს ზედსართავი სახელიდან *bakatura, რომელიც ნიშნავს „ძალიან ძლიერს“ (ბაილი 1975: 35); (ბაილი 1985: 26), ხოლო, როგორც ცნობილია, მეცნიერები ჰუნთა ტომებს უმთავრესად ირანული წარმოშობისად მიიჩნევენ.⁷⁰ ამდენად, ჯუანშერი კი არ გადმოგვცემს ლეგენდას, არამედ პირიქით, მის მიერ აღწერილი ისტორიული ფაქტები იქცა ლეგენდად და დღემდე ლეგენდადვე შემორჩა როგორც ოსეთში (კუზნეცოვი 1990: 94-95); (მაკალათია 1942: 22), ისე – საქართველოში, კერძოდ, მთარაჭაში (ძიძიგური 1974: 282). სწორედ ამიტომ გადაიქცა ჯუანშერის მიხედვით, ვახტანგის მიერ ორთაბრძოლაში დამარცხებული ფალავანი „ოვსთა“ მთავრად და ვახტანგის დის, მირანდუხტის, გამტაცებლად ქართულ და ოსურ ზეპირსიტყვიერებაში. სხვათა შორის, საკითხის შესახებ ი. ლოლაშვილისა და შოთა ძიძიგურის ფუნდამენტური გამოკვლევების გამოსვლამდე ზახარი ნიკოლოზის ძე ვანევეი აბსოლუტურად მართებულად წერდა:

წარწერის [იგულისმება ნუხალის ეკლესიის ლექსი-ეპიტაფია – გ. შ.] შინაარსი მომდინარეობს ქართული ისტორიული წყაროებიდან და ოსური ზეპირი გადმოცემებიდან, მაგრამ აშკარაა, რომ წარწერის ავტორი ცუდად იცნობდა როგორც პირველ, ასევე მეორე წყაროს და ბუნდოვანი წარმოდგენა ჰქონდა წარწერაში მოხსენიებული პიროვნებების შესახებ (ვანევეი 1956: 18).⁷¹

ლეგენდარული ელფერით შეფერილ ცნობათა მიღმა, ჯუანშერი უდავოდ გადმოგვცემს ისტორიულ ფაქტებს.⁷² როგორც ვიცით, მემატანე ჰუნთა ნაცვლად „ოვსებს“ ახსენებს, მაგრამ იგი მართალი იქნებოდა მაშინაც კი, მათ ნაცვლად ალანები რომ დაესახელებინა. საქმე ისაა, რომ, ჯერ ერთი, ბერძენი და რომაელი ისტორიოგრაფები ჰუნებად თვლიდნენ მცხოვრებლებს იმ ტერიტორიისა, რომელსაც ჩრდილოეთით ესაზღვრებოდა მდინარეები დონი და მანიჩი, სამხრეთით – ყუბანის სანაპირო, ხოლო დასავლეთით – აზოვის ზღვა,⁷³ ანუ ის ტერიტორია, სადაც ალანთა მეზობელი ირანულ-სარმატული ტომები „ultra paludes Maeoticas glaciale Oceanum“ (საბა 2002 98), ანუ „ყინულოვანი ოკეანისა და მეოტის ტბის გადაღმა“ სახლობდნენ. ამავე აზრისანი იყვნენ გვიანდელი ანტიკურობისა და თვით შუა საუკუნეების ავტორებიც, რომელნიც კასპიის კარებსა და აზოვის ზღვას შორის მდებარე ტერიტორიას ჰუნთა სამშობლოდ თვლიდნენ (იხ., მაგ., კაროლა 2008: 81); (ჰაური 1905: 46); (კეიდელი 1967: 176-177). მაგალითად, 383 წლის პირველ იანვარს იმპერატორ თეოდოსი I-ის (379-395) სადიდებლად წარმოთქმულ პანეგირიკში თემისტოხოსიც ახსენებს იმდროინდელ „[...] αὐθάρδεια Σκυθικὴ καὶ τόλμα Ἀλανῶν καὶ ἀπόντοια Μασσαγῆτων [...]“ (შენკლი 1965: 297), ანუ „სკვითთა თავხედობას, ალანთა გულადობასა და მასაგეტთა უგუნურობას“, ხოლო 384-385 წლების ზამთარში და 385 წელს⁷⁴ წარმოთქვამს ორ სიტყვას. მეორე სიტყვაში მოიხსენიებს ალანთა შემოსევას (შენკლი 1971: 218), რომელიც პირველ სიტყვაში მიიჩნია არც მეტი, არც ნაკლები, როგორც „φίλξ Σκυθική“ (შენკლი 1965: 316), ანუ „სკვითური ალი“.

ჯუანშერის მიხედვით, ვახტანგმა ოთხ თვეს იომა (ყაუხჩიშვილი 1955: 157).⁷⁵ ეს ამ ცნობის ავთენტურობაზე მეტყველებს და ნიშნავს, რომ საქმე ეხებოდა არა მთელი ჩრდილოეთ კავკასიის დამორჩილებას, არამედ – დარიალის ხეობისა და მისი მიმდებარე ტერიტორიების თავისად დაჭერას, რაც აუცილებელი იყო ამ სტრატეგიული ზონის გაკონტროლებისათვის. ჯუანშერის ცნობებს მხარს უჭერს ნმ. „ნინოს ცხოვრების“ მეტაფრასტული რედაქციები, რომელთა ცნობა⁷⁶ ჯუანშერის თხზულების ორ ხელნაწერშიც არის დაფიქსირებული, თუმცა, არ გვხვდება „ქართლის ცხოვრების“ შემოკლებულ სომხურ რედაქციაში. ამ ცნობის მიხედვით, ვახტანგმა

[...] დაიმორჩილნა ოვსნი და ყივჩაყნი, ამან შექმნნა კარნი იგი ოვსეთისანი, რომელთა ჩუენ დარიალისად უწოდთ, და აღაშენნა მას ზედა გოდოლნი მაღალნი და დაადგინნა მცველად მახლობელნი იგი მთეულნი,⁷⁷ და დღენდელად დღემდე არა ჯელ-ენიფების გამოსლვად დიდთა მათ ნათესავთა ოვსთა და ყივჩაყთა თვნიერ ბრძანებისა ქართველთა მეფისა (აბულაძე 1971: 48).⁷⁸

„ოვსებთან“ ერთად ყივჩაღთა მოხსენიება კიდევ ერთი აშკარა ანაქრონიზმია (ჯავახიშვილი 1977: 190); (მუსხელიშვილი 2004: 149)⁷⁹ და XI საუკუნის რედაქტორის ჩარევის შედეგი უნდა იყოს, მა-

გრამ ის ფაქტი, რომ, ჯუანშერის მიხედვით, ზემოაღნიშნული გადასასვლელები ვახტანგმა „ოვსებს“ და არა სპარსელებს გამოჰგლიჯა ხელიდან, ჯუანშერისა და პრისკეს ცნობების გათვალისწინებით, საბოლოო ჯამში ამ გვიანდელ ჩანამატში გადმოცემული ცნობის ავთენტურობაზე მეტყველებს. ამას გარდა, სპეციალურმა გამოკვლევებმა (გვასალია 1976: 144); (მელიქიშვილი 1970: 462) ცხადყო, რომ შეიძლება, გამართლება მოეუძებნოთ ლეონტი მროველის ცნობას იმის შესახებ, რომ დურძუკთა – როგორც ცნობილია, დაუდგენელი ეტიმოლოგიის, ჩეჩნურსა და ინგუშურში არარსებული ეს ეთნონიმი, ქართულ და არაბულ ისტორიულ წყაროებში ვეინახურ ტომებს აღნიშნავს⁸⁰ – მორიგი შემოსევის საპასუხოდ II საუკუნის პირველ ნახევარში მტრის დამარცხებისა და დამორჩილების შემდეგ, ქართლის მეფემ, მირიან I-მა: „[...] შეაბნა კარნი ქვტკირითა, და უწოდა სახელად დარუბალ. და დაჯდა მირვან მცხეთას, მეფობდა ნებიერად და უშიშად“ (ყაუხჩიშვილი 1955: 28).⁸¹

ჯუანშერს მხედველობიდან არ რჩება დარიალის ხეობის სტრატეგიული მნიშვნელობა: სამეფოს დედაქალაქი, მცხეთა, მდებარეობდა მტკვრისა და არაგვის შესართავთან, ხოლო დარიალი არაგვის ხეობის ვიწრო ყელს კეტავდა. ეს კარგად მიაჩნებოდა ქართლის მეფეთა ძალისხმევას, რადაც არ უნდა დასჯდომოდათ, თავიანთი კონტროლი დაენესებინათ ამ ხეობაზე, რომელიც მაღალი მთებით მოწყვეტილი იყო საქართველოს ტერიტორიას (მაკალათია 1942: 23). ვახტანგმა შეაკეთა და განამტკიცა მირიანის მიერ აშენებული ციხე-სიმაგრე, როგორც ამას დღეს მოწმობს მდინარე თერგის მარცხენა ნაპირზე აღმართული შთამბეჭდავი ციხე-სიმაგრე. მან ისეთი დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა მიხეილ იურის ძე ლერმონტოვზეც, რომ პოეტმა იგი თავის „დემონში“ აღწერა, თუმცა, შეცდომით თამარის მიერ აგებულად მიიჩნია, თუმცა, არა თამარ მეფისა (1184-1213), არამედ – იმერეთის დედოფლისა XVII საუკუნეში (მაკალათია 1934: 38-39).

ასე გამოიყენა ვახტანგმა ჩრდილოეთ კავკასიაში სალაშქროდ 466 წელს ამიერკავკასიაში სარაგურების შემოსევის საპასუხოდ სპარსეთის შაჰის, პეროზის, სპეციალური მანდატი⁸² და სპარსთა სპანი, რითაც მან სათავე დაუდო კავკასიაში სასანელთა ბატონობის დასრულებას: სპარსელებს ხელიდან გამოსტაცა ჩრდილოეთიდან სამხრეთ კავკასიაში გადმოსასვლელზე კონტროლი და გაიმარგა ზურგი, საიდანაც შეძლებდა, გადმოეყვანა და სპარსელთა წინააღმდეგ ბრძოლაში ჩაება მოკავშირე ჩრდილოკავკასიელი ტომები. ამ მოვლენიდან, დაახლოებით, ოცი წლის შემდეგ, 483 წელს სომეხ მოკავშირეთათვის მიწერილ ბარათში, მხოლოდ ამ გადმოსასვლელების ბატონ-პატრონი შეძლებდა, დასახმარებლად მოხმობილ ჰუნთა რაზმების მისამართით ეხმარა გამოთქმა „*hixamsan tsay*“, ანუ „ბრძანების მიცემა“ (ტერ-მკრტიჩიანი, მალხასიანი 1904: 132); (კუიმჯიანი 1985: 132); (ჯანაშია 1962: 249).⁸³ ამ რთული ამოცანის წარმატებით განხორციელების შემდეგ ვახტანგს შეეძლო, პრეტენზია წამოეყენებინა ეგრისის სამეფოსადმი, სადაც მის მიერ წარმოებული ომი სპეციალური განხილვის საგანია.⁸⁴

დასკვნა

ამრიგად, უნდა დავასკვნათ, რომ გამორიცხულია, ჯუანშერის მიერ აღწერილი „ოვსთა სპათა ურიცხვთა“ ქართლში შემოსევა ეხმაურებოდეს V საუკუნის ბიზანტიელი ისტორიკოსისა და პოლიტიკური მოღვაწის, პრისკე პანიონელის „გუთების ისტორიის“ მე-8 ფრაგმენტს სკვითთა სამეფო გვარის წევრების, ბასიხისა და კურსიხის მედიაში, ანუ კავკასიის, ჩრდილოეთ აზერბაიჯანში ლაშქრობის შესახებ. ჯუანშერის მიერ აღწერილი „ოვსთა“ შემოსევა ქართლში გამოძახილი უნდა იყოს ჩრდილოეთ კავკასიიდან ჰუნთა 460 წელს გადმოსვლისა, რაც ასახულია VII საუკუნის სომეხი ისტორიკოსის, ელიშეს „ვარდანისა და სომეხთა ომის ისტორიაში“, სადაც ნათქვამია, რომ აჯანყებული ალვანთა მეფის დასასჯელად სპარსელებმა „განახვნეს ალანთა კარი, შეკრბეს ჰუნთა აურაცხელი ჯარი, მთელი წლის განმავლობაში ებრძოდნენ ალვანთა მეფეს“ და გაანადგურეს მისი ლაშქარი.

ჩრდილოეთ კავკასიაში ვახტანგის მიერ გამართული ბრძოლა უნდა თარიღდებოდეს 466 წლით და წარმოადგენდეს პასუხს ამიერკავკასიაში სარაგურების თარეშზე, რომლის დროსაც, როგორც პრისკე პანიონელის თხზულების 37-ე ფრაგმენტშია გადმოცემული, მათ აკატირებსა და სხვა ტომებზე თავდასხმის შემდეგ იბერია დაარბიეს. პრისკეს ცნობები ასახავს ამიერკავკასიაში მომთაბარე ტომთა ერთ-ერთ რიგით შემოსევას და ეხმაურება VI საუკუნის აღმოსავლეთ სირიელი ავტორის, ფსევდო-იეშუა სტილიტის „ქრონიკას“, სადაც ისტორიკოსი მიგვანიშნებს, აგრეთვე, 463 წელს რომაელებსა და სარაგურებს შორის დადებულ ურთიერთმეგობრობის ხელშეკრულებაზე.

ქართლის იმდროინდელი პროტექტორის, სპარსეთის წინააღმდეგ წამოწყებული ამ შეტევის საპასუხოდ, შაჰ პეროზის საგანგებო მისიითა და სპარსელთა საჯარისო შენაერთებით ქართლში მოვლინებულმა ვახტანგმა იმავე, 466 წელს ილაშქრა ჩრდილოეთ კავკასიაში და ოთხთვიანი

ბრძოლების შემდეგ მოპოვებული წარმატება თავისი სამეფოს სასარგებლოდ გამოიყენა. ჯერ ერთი, მან ამით საკადრისი პასუხი გასცა სპარსელთა მიერ აღვანეთის მეფის დასასჯელად ექვსიოდე წლის წინათ კავკასიაში გადმოყვანილ ჰუნებს, რომლებმაც ქართლიც დალაშქრეს და მეფის და, მირანდუხტი გაიტაცეს. ამასთან, რაც მთავარია, დარიალის ხეობა ვახტანგმა სპარსელებს კი არ გადასცა, არამედ სათავისოდ დაიჭირა: ხელახლა აღაშენა მისი წინამორბედის, მირიან I-ის მიერ აგებული ციხესიმაგრე და შიგ თავისი გარნიზონი ჩააყენა, რითაც კავკასიაში სასანელთა ბატონობის დასასრულის წინაპირობა შექმნა. ამით სპარსელებს აღუკვეთა კონტროლი ჩრდილოეთიდან სამხრეთ კავკასიაში ერთ-ერთ უმთავრეს გადმოსასვლელ ხეობაზე და გაიმავრა ზურგი, საიდანაც შეძლებდა, გადმოეყვანა მოკავშირე ჩრდილოკავკასიელი ტომები სპარსელთა წინააღმდეგ ბრძოლაში ჩასაბმელად.

შენიშვნები

- ¹ წინამდებარე ნაშრომის ძირითადი დებულებები მოხსენდა ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის მიერ 2021 წლის 25-27 ივნისს თბილისის ივანე ჯავახიშვილის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტში გამართულ სიმპოზიუმს „კავკასიის კარი – საქართველოს ჩრდილოეთის კარიბჭე“. ამასთან, ვსარგებლობ შემთხვევით და გულითად მადლობას ვუხდის ჩემს მეგობარსა და კოლეგას, ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის დირექტორს, პროფ. გიორგი ჭეიშვილს ნუზალის ეკლესიის შესახებ ბიბლიოგრაფიული ცნობებისა და უახლესი ლიტერატურის მონოდებისათვის, ასევე, საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკის ბიბლიოთეკათამორისი აბონემენტის განყოფილების უფროსს, ქალბატონ ნანა ხვედელიანს საქართველოში დასტამბული ჩვენთვის მიუწვდომელი პუბლიკაციების ასლების გადმოგზავნისათვის. ამავე დროს, მინდა, მადლიერებით მოვიხსენიო ჩემი მეგობარი და კოლეგა, ირანული ფილოლოგიის აღიარებული სპეციალისტი, რომის სახელმწიფო უნივერსიტეტის „ლა საპიენცას“ ირანული ფილოლოგიის კათედრის პროფესორი, მაურო მაჯი, რომელმაც ჩვენი ყურადღება მიაპყრო „ირანის მინა-წყლის ქალაქებში“ დაფიქსირებულ ტერმინს *wērōy-pahr* და უახლესი ბიბლიოგრაფია მოგვანოდა ამ საკითხის გარშემო, ამასთან, ერთგვარი აპრობაცია მისცა ჩვენს ჰიპოთეზას იუროიპაისის ციხე-სიმაგრის შესახებ და თავისი აზრი გაგვიზიარა ისე, რომ არსებითი შენიშვნები არ გამოუთქვამს ჩვენს მოსაზრებაზე.
- ² ამავე დასახელების პროვინციის ცენტრი, ქალაქი ხუნანი მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, მდინარე თაუზჩაის ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარეობდა. იხ. (ჭილაშვილი 1958: 193-195); (მუსხელიშვილი 1974: 275-277); (მუსხელიშვილი 1977: 153-159); (ბერძენიშვილი 1979: 23-24).
- ³ ვახუშტი ბატონიშვილი (ყაუხჩიშვილი 1973: 101) არაფერს ამბობს მათ მიერ განვლილ გზაზე „თავითგან მტკუროსათ ვიდრე ხუნანამდე“, ხოლო ქვემო ქართლის მკვიდრის, სომეხი მონოფიზიტი მთარგმნელის მიერ XII საუკუნის მეორე ნახევარში შესრულებული (აბულაძე 1953: 015-016) მოკლე სომხური თარგმანი (ტიროიანი 1884: 75); (აბულაძე 1953: 145) აფიქსირებს ამ შემოსევას, მაგრამ არაფერს ამბობს ვახტანგის ასაკის შესახებ.
- ⁴ მისი პიროვნებისა და მოღვაწეობის შესახებ იხ. (ბაღდუნი 1980: 18-61); (ჯიროტი 2003: 243-246); (შურღია 2018: 50-52).
- ⁵ ამ პიროვნებათა შესახებ იხ. (მარტინდალი 1980: 211, 327-328), ხოლო მათ სახელთა თავდაპირველი ფორმისა და ეტიმოლოგიის შესახებ – (მენხენ-ჰელფენი 1973: 404-405).
- ⁶ ამ ეთნონიმში იგულისხმებიან ჰუნები (იხ. დესტუნისი 1861: 19-20), რადგანაც როგორც გ. ს. დესტუნისი (დესტუნისი 1861: 53) ვარაუდობს, ისინი ბატონობდნენ ბარბაროს ხალხებზე, რომელთაც ზოგადად სკვითებს უწოდებდნენ მიუხედავად იმისა, რომ ისინი *ξυγκλινδεις ὄμις*, ანუ „ჭეშმარიტად დომხალი“ იყვნენ (კაროლა 2008: 34). ამ უკანასკნელი საკითხის შესახებ იხ. (დესტუნისი 1861: 53-54).
- ⁷ იგულისხმება თანამედროვე ქალაქ ბაქოს მიმდებარე ტერიტორია. იხ. (დესტუნისი 1861: 65) ბიბლიოგრაფიით.
- ⁸ იხ., მაგ., (ლიჩინი 2017: 78). მედიის ისტორიული საზღვრების შესახებ იხ. (დანდამაევი, მედედესკაია).
- ⁹ იხ., მაგ., „*вожди Аттилы*“ (დესტუნისი 1861: 103); „*принадлежавшие к войску Аттилы*“ (პიგულევსკაია 2000: 236).
- ¹⁰ როგორც ჩანს, ამავე მოსაზრებით ატილას ხუთი *trusted adherents*, ანუ „საიმედო თანამებრძოლის“ შესახებ მსჯელობისას იანოშ ჰარმატა (ჰარმატა 1951: 144-146) არ ახსენებს ბასისსა და კურსისს.
- ¹¹ შდრ. (თომფსონი 1999: 35), რომელიც ზემოაღნიშნულ ლაშქრობას ათარილებს „დაახლოებით, 415-420 წლებით, ან – ოდნავ უფრო გვიანი ხანით“. ამ შემოსევის 420-422, ან 423-425 წლებით დათარიღების შესახებ ბიბლიოგრაფია იხ. (გორდონი 2013: 220).
- ¹² ნათქვამის საილუსტრაციოდ საკმარისია, მოვიხმოთ ანალოგია პრისკეს თხზულების 42-ე ფრაგმენტიდან (კაროლა 2008: 79) (დე ბური 1883: 115-116, 5961 წ.), სადაც ეთნონიმში „სკვითები“ აშკარად იგულისხმებიან ის ჰუნები, რომლებიც თრაკიაში დაამარცხა აღმოსავლეთ რომის მომავალმა იმპერატორმა, ბასილისკმა (475-476), რითაც სახელი გაითქვა. ამავე დროს, რიჩარდ ნელსონ ფრაი წერდა: „[...] ანტიკური

ავტორები ქრისტიანობის ხანაში ისევ საყოველთაოდ ხმარობდნენ ტერმინს ‘სკვითი’ სტეპების სხვადასხვა ხალხის აღსანიშნავად ისევე, როგორც მრავალი ბიზანტიელი ავტორი ოსმალებს ‘ჰუნებად’ იხსენიებდა“ (ფრაი 1965: 226).

ასე, მაგალითად, ამიანე მარცელინეს (საბა 2002: 105-106) ცნობით, სწორედ ისინი აღმოჩნდნენ 370-375 წლებს შორის პუნთა მოულოდნელი შეტევის პირველი მსხვერპლი (შოტკი 2004: 575).

იხ., მაგ., (მარკვარტი 1901: 58); (ბოგვერაძე 1976: 196); (ბოგვერაძე 1979: 40-41); (ლომოური 1989: 25).

როგორც დიულა მორავჩიკი (მორავჩიკი 1930: 60), ჩარლზ დუგლას გორდონი (გორდონი 2013: 12), ვალტერ ბრუნო ჰენინგი (ჰენინგი 1952: 502) და ო. ჯ. მენხენ-ჰელფენი (მენხენ-ჰელფენი 1973: 437), ჩვენც ვთვლით, რომ ზმნის *ἐπιστήμι* საშუალო გვარის აორისტის მიმღეობა *ἐπιστήμην* უნდა ნიშნავდეს „ისინი, ვინც შეუტია“, „ისინი, ვინც თავს დაესხა“ და არა – „ისინი, ვინც ვინმეს შეუერთდა“, როგორც ეს ტრადიციულად მიიჩნეოდა; ო. ჯ. მენხენ-ჰელფენის (მენხენ-ჰელფენის 1973: 437) მიერ ციტირებული შემთხვევების გარდა, იხ. (გამყრელიძე, ყაუხჩიშვილი 1961: 259). ი. ჰარმატა (ჰარმატა 1951: 137-138) საგანგებოდ ასხვავებს ერთმანეთისაგან ჰუნებსა და აკატირებს, ხოლო ვ. ბ. ჰენინგი (ჰენინგი 1952: 502), პირიქით, მათ ერთმანეთთან აიგივებს და საამისოდ ეყრდნობა ედუარდ არტურ თომფსონის (თომფსონი 1999: 15) არგუმენტებს; ამას გარდა, მკვლევარი ერთსა და იმავე ხალხად მიიჩნევს აკატირებსა და ხაზარებს (ჰენინგი 1952: 504-507); ამ ჰიპოთეზას იზიარებს, აგრეთვე, ჰ. ვ. ბაილი (ბაილი 1954: 21). ა. ნ. ბერნშტამის (ბერნშტამი 1951: 164) აზრით, „ჰუნი-აკატირები“ „როგორც ჩანს, ხაზარების წინაპრები“ უნდა იყვნენ.

შდრ. (მარკვარტი 1932: 208-209), სადაც მკვლევარი უკვე განსხვავებული აზრისაა, მაგრამ იხ., აგრეთვე, (მენხენ-ჰელფენი 1973: 427) და დეივიდ ს. პოტერი (გორდონი 2013: 217), რომელთა აზრით, ისინი ერთი და იგივე ხალხია. ამავე აზრისაა ე. ა. თომფსონი (თომფსონი 1999: 49, 175), რომელიც პრისკეს მიერ გამოყენებულ ეთნონიმს *Ἀκαῖται* ყოველთვის „აკაცირებ“-ად თარგმნის. სარაგურების შესახებ იხ. (ბუსალი 1950: 216) და (მენხენ-ჰელფენი 1973: 436-437).

იხ., აგრეთვე, (ქრისტენსენი 1944: 293).

იხ., მაგ., „[...] ააშენა ქალაქი ზღვისა კარსა და უწოდა დარუბანდი, რომელ ითქმის ‘დაშა კარი’“ (ყაუხჩიშვილი 1955: 13); (ჯავახიშვილი 1983: 13). სიტყვა „კარის“ ფართო სემანტიკური ველის შესახებ ძველ ქართულ წყაროებში იხ. (ჯავახიშვილი 1983: 15).

ტერმინის შესახებ იხ. (გარსოიანი 1999: ix).

იხ., მაგ., (მარკვარტი 1901: 101); (შომონი 1973: 689), რომელიც გერმანელი მეცნიერის გამოკვლევის შედეგებზე დაყრდნობით, გამოთქმას *Ἰππὺ ὑαχῆα*, ანუ „იბერიის ციხე-სიმაგრე“ კასპიის კარის „უდავოდ უძველეს სახელად“ მიიჩნევს (მკვლევარი ანალოგიური აზრისაა სტატიამიც (შომონი 1975: 110)) და (ინაძე 1996: 63).

ხელი ვერ მიგვიწვდა მამა მხითარისტა მიერ ვენეციაში მასზე ადრე, 1835 წელსა და 1862 წელს განხორციელებულ გამოცემებზე; იხ. (თომსონი 1995: 91).

იუროპაახის დარიალთან იდენტიფიკაციის შესახებ თავისი მოსაზრების დასასაბუთებლად და ი. მარკვარტის მიერ ადრე გამოთქმული შენიშვნის საპასუხოდ, რომლის მიხედვითაც აგათანგელოსის ფრაზა „*ἰουὼν ὑαχῆα* ხ. *ἰππὺ ὑαχῆα*“, ანუ „ალანთა კარი და ქართლის ციხე-სიმაგრე“ ორ განსხვავებულ სინამდვილეს, შესაბამისად, დარიალსა და დარუბანდს უნდა გულისხმობდეს (მარკვარტი 1901: 101), დ. მუსხელიშვილი (მუსხელიშვილი 2004: 195) გვთავაზობს, ვარიანტი *ὑαχῆα*, ანუ „ალანთა“ შევასწოროთ როგორც *ὑαχῆα*, ანუ „ალ[ვ]ანთა“, რადგანაც, როგორც ცნობილია, სომხურ წყაროებში ეს ორი ეთნონიმი ზოგჯერ ერთმანეთშია აღრეული; იხ. (ჯანაშია 1962: 130-131, 181); (შურღაია 2018: 132). სინამდვილეში აგათანგელოსის თხზულების როგორც პირველ, ისე უკანასკნელ გამოცემაში ავტორისეულად მიიჩნევა საკვლევი ფრაზისაგან განსხვავებული იკითხვისი: „[...] *ὑαχῆα* *ἰππὺ* *ὑαχῆα* ხ. *ἰππὺ* *ὑαχῆα* [...]“, ანუ „განახვან რა ალანთა კარი და ჩორას ციხე-სიმაგრე“ (ტერ-მკრტიანი, კანაიენაცი 1909: 36); (თომსონი 1976: 36); (თომსონი 2010: 128); (ეკავიანი 2003: 1316), რომელიც ასევე გადადის ამ თხზულების თანამედროვე უცხოურ თარგმანებში; იხ., მაგ., (ტერ-დავთიანი, არევატიანი 2004: 29). ამდენად, ნათელია, რომ მოსე ხორენელსავით, რომელიც საუბრობს ნინოს საგანმანათლებლო მოღვაწეობის შესახებ ალანთა კარამდე და კასპიის კარამდე (აბელიანი, ჰარუთიუნიანი 1913: 234), აგათანგელოსსაც მხედველობაში აქვს ორი განსხვავებული სინამდვილე. თუმცა, ავთენტური ვარიანტი იკითხვისის *ἰππὺ*, ანუ „ჩორას“ ნაცვლად, *ἰππὺ*, ანუ „ქართლისა“ რომც ყოფილიყო, მაინც შეიძლებოდა, აგათანგელოსის პრობლემატური ფრაზა ნაკლებად კატეგორიულად მიგვეჩნია და აღგვექვა არა ორ განსხვავებულ სინამდვილეზე მიმანიშნებლად, არამედ – დაზუსტება-ჩართულის შემცველად, რაც აღნიშნულ სინამდვილეს განმარტავს ასე: „ალანთა კარი – და, ე.ი., – ციხე-სიმაგრე (sc.) იბერიისა“.

იხ., მაგ., „და ისწავეს ხაზართა ორნივე ესე გზანი, რომელ არს ზღვს-კარი დარუბანდი და არაგვს-კარი, რომელ არს დარიალა“ (ყაუხჩიშვილი 1955: 12); (ჯავახიშვილი 1983: 15, 69).

შდრ. (არტამონოვი 1962: 211).

შდრ. (არტამონოვი 1962: 209).

იხ. (გუმბილიოვი 1996: 163-164).

იხ., აგრეთვე, (გამყრელიძე, ყაუხჩიშვილი 1961: 260); (ყაუხჩიშვილი 1965: 239-241); (დესტუნისი 1861: 89).

- 28 როგორც ცნობილია, ჰოროზონტის მხარეებს ძველი ბერძნები ოთხი ძირითადი ქარის: ჯერ მხოლოდ ჩრდილოეთისა (ბორეასი) და სამხრეთის (ნოტოსი), ხოლო შემდეგ, მათთან ერთად, აღმოსავლეთისა (ევროსი) და დასავლეთის (ზეფირის) მიხედვით განსაზღვრავდნენ.
- 29 დედანშია სიტყვა *σφύρις*, რომელიც აღნიშნავს ფეხის კოჭს, ან რაიმეს ყველაზე დაბალ ან განაპირა ნაწილს. თავის თარგმანში ს. ყაუხჩიშვილს იგი ქართულად გადმოაქვს როგორც „ქუსლები“.
- 30 დედანშია: „ἐξισθὶς ἀποτελεσθῆ βίαιβάρων τῶν ἀγιοισμῆνις ἡμῶν τε καὶ Πέρσαις“, სადაც ზმნის *ἀγιοῖς*, ანუ „არ ვიცი“, „არ ვიცნობ“ საშუალ-ვნებითი გვარის ანმყო დროის მიმღეობა *ἀγιοισμῆνις*, შეიძლება, ორგვარად გავიაზროთ. პირველ შემთხვევაში იგი, შეიძლება, განვიხილოთ, როგორც ერთგვარი აბსოლუტური დატივუსი და, ამდენად, მივუმართოთ შემასმენელს *ἀποτελεσθῆ*, ანუ „გასრულებული, ბოლომდე მიყვანილი იქნა“. ასე ესმის იგი ს. ყაუხჩიშვილს, რომლის თარგმანში ვკითხულობთ: „[...] გაკეთებულია – ისე რომ არც ჩვენ და არც სპარსელებმა არ ვიცოდით – შემოსასვლელი გზა ბარბაროსებისათვის [...]“ (ყაუხჩიშვილი 1965: 236). მეორე შემთხვევაში მიმღეობის მიცემითი ბრუნვა, შეიძლება, სინტაქსურ ატრაქციად მიგვეჩნია და ჩაგვეთვალა ატრიბუტად განსაზღვრებისა „βίαιβάρων“, ანუ „ბარბაროსებისა“. როგორც ჩანს, ასე გაიზრებს მას ემანუელ ბეკერი და პრობლემატურ ფრაზას ლათინურად თარგმნის, როგორც „*introitus patefactus est barbaris, nobis Persisque ignotis*“, ანუ „გაჭრილია შემოსასვლელი ბარბაროსთათვის, რომელთაც არც ჩვენ ვიცნობთ და არც – სპარსელები“ (ბეკერი 1837: 244). ჩვენს თარგმანში შევეცადეთ, ს. ყაუხჩიშვილის მსგავსად, ზუსტად დაგვეცვა ორიგინალის სინტაქსი.
- 31 შდრ. (დარიი 2002: 2, 7).
- 32 ნაწარმოების ლიტერატურული სტილის შესახებ იხ. (ჩერეტი 2020: 93, 80-81).
- 33 საკვლევი წინადადების თარგმანის შესახებ იხ. *ქვემოთ*, შენიშვნა 42.
- 34 საკითხის შესახებ იხ. (ჰენინგი 1947: 49).
- 35 ოცდაათი წლით ადრე ი. მარკვარტი (მარკვარტი 1901: 73) მათ თურქულ ტომად თვლიდა. ჩოლები იხსენიებიან, აგრეთვე, VI საუკუნის სირიულ ჰაგიოგრაფიულ თხზულებაში, „კარხა ბეთ სლოხის ისტორია და მისი მარტვილი“ (ჰოფმანი 1880: 50), რომელიც ეძღვნება ბეთ გარმის რეგიონის მთავარი ქალაქის, კარხა ბეთ სლოხის (არამეულად ქალაქის სახელი „სელევიკის სახლის ციხე-სიმაგრეს“ ნიშნავს), დღეს ერაყში, ქალაქ კირკუკთან ახლოს, ქრისტიან მცხოვრებთა წამებას იეზდიგერდ II-ის ზეობაში, 466 წელს. თხზულების შესახებ იხ. (ჰარაკი 2011: 242).
- 36 მარი-ლუიზ შომონი (შომონი 1975: 110) მას „კასპიის კართან“, ანუ დარუბანდთან აიგივებს.
- 37 თურქულად სიტყვა *beş* ნიშნავს „ხუთს“, ხოლო *barmak* – „თითს“. მთას ასე იმიტომ უწოდებენ, რომ კონტურები ხელის ხუთ თითს მოგვაგონებს. მთის გეოგრაფიული კოორდინატები იხ. (სტანდარტული სახელები 1979: 427).
- 38 როგორც ცნობილია, სპარსელები ჩრდილოეთს დემონთა რეგიონად თვლიდნენ (გისელენი 2000: 214); (გისელენი 2001: 12-13). ამის გამო თუ დანარჩენ სამ კუსტს სახელს ქვეყნის მხარეების მიხედვით უწოდებდნენ, ავი თვალის თავიდან ასაცილებლად, მეოთხეს ერქვა არა *kūst-i abaxtar*, ანუ „ჩრდილოეთის კუსტი“, არამედ – *kūst-i ādurbādagān*, ანუ „აზერბაიჯანის კუსტი“. როგორც ცნობილია, ჩრდილოეთის მხარე ანალოგიური შინაარსით არის აღბეჭდილი ქრისტიანულ ლიტერატურულ ტრადიციაშიც, რის შესახებაც იხ. (სირაძე 1987: 93-95).
- 39 იხ. „[...] τῶν Ἰουροειπαρχῶν φοιρῖου, ἐπὶ τῶν Κασπίων κειμένους πλῆν [...]“, ანუ „კასპიის კარებთან მდებარე იუროიპაქსის ციხე-სიმაგრისა“ (კაროლა 2008: 70); (გამყრელიძე, ყაუხჩიშვილი 1961: 256) და „[...] ἐν ἀρχῇ στενῇ τῶν Καυκάσου, πρὸς βόριαν ἄνεμον κατὰ τὴν Κασπίαν χωρίζομένων φύσει τῶν τῶν Καυκάσου σφύριων [...]“, ანუ „კავკასიონის ვიწრო თავში, [ჩრდილოეთის ქართან], ბორეასთან ახლოს, კასპიის ზღვის გასწვრივ კავკასიონის მთის ძირიდან ბუნებრივად განიყოფის“ (ბეკერი 1837: 244); (ყაუხჩიშვილი 1965: 236).
- 40 ამ გზის დეტალური აღწერა იხ. (შავხელიშვილი 1972: 56-57); (შავხელიშვილი 1980: 30-31).
- 41 ეს რთული პასაჟი სავსებით სწორად აქვს გაგებული და ფრანგულად თარგმნილი მარი ბროსეს (ბროსე 1842: 289). იხ., აგრეთვე, (ჯავახიშვილი 1983: 27).
- 42 ორიგინალის ბუნდოვანებამ მეცნიერებს უბიძგა, ურთიერთგანსხვავებულად ეთარგმნათ იგი. ი. მარკვარტმა ის ინგლისურად გადაიღო, როგორც: „Yazdkert the son of Shāhpuhr (Yazdkert I) made it (Kōmish) in his reign against the foraging Chōl to a strong watch-station of that side (region)“, ანუ „იეზდიგერდმა, შაპურის ძემ (იეზდიგერდ I-მა), ააშენა იგი (ყუმისი) სურსათის მაძიებელი ჩოლების წინააღმდეგ, იმ მხარის (რეგიონის) ძლიერი სათვალთვალო პუნქტის მახლობლად“ (მარკვარტი 1931: 12), თურაჯ დარიიმ – როგორც „In the reign of Yazdgird, the son of Sabuhr made it during the invasion of the Col, at the boundary of the Gruzian Guard“, ანუ „იეზდიგერდის ზეობაში შაპურის ძემ ააშენა იგი, ჩოლების შემოსევის დროს, იბერიელთა მცველი რაზმის საზღვარზე“ (დარიი 2002: 18), ხოლო კარლო ჩერეტი – როგორც „In the reign of Yazdegard ī Šābuhrān, he (i.e. Yazdegard) built it, during the Čōl’s onslaught, (to be) the Gruzian Guard of that boundary“, ანუ „შაპუჰრან იეზდიგერდის ზეობაში, მან (ანუ იეზდიგერდმა) ააშენა იგი, ჩოლების შემოტევის დროს, (როგორც) ამ საზღვარზე იბერიელთა მცველი რაზმი“ (ჩერეტი 2020: 83). ჩვენს თარგმანში დაცულია ავტორისეული ინგლისური ფრაზის ნიუანსი: „ააშენა... რაზმი“, რომელიც გადმოსცემს ფალაური ორიგინალის აზრობრივ ბუნდოვანებას. ამ საკითხთან დაკავშირებით ჩვენი 2021 წლის 25

აგვისტოს ელბარათზე პროფესორმა მაურო მაჯიმ 30 აგვისტოს გვიპასუხა: „თ. დარიაის თარგმანი ‘at the boundary of the Gruzian Guard’, ანუ ‘იბერიელთა მცველი რაზმის საზღვარზე’ უგულებელყოფს სინტაქს, [რადგანაც] თეორიულად უნდა ყოფილიყო: ‘the Gruzian Guard at/of that boundary’, ანუ ‘იბერიელთა მცველი რაზმი იმ საზღვარზე, ან იმ საზღვრისა’ [?]. ჩერეტიცეული თარგმანი ‘to be’, ანუ ‘ყოფნა’ მიზნის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადების შემოტანას კი არ ემსახურება, არამედ, ჩემი აზრით, მეცნიერი ამით მიგვანიშნებს, რომ ‘the Gruzian Guard’, ანუ ‘იბერიელთა მცველი რაზმი’ პირდაპირი დამატება ‘it’-ის პრედიკატია შესიტყვებაში ‘built it’, ანუ ‘ააშენა იგი’, ანუ: ‘he built it as the Gruzian Guard’, ანუ ‘ააშენა იგი, როგორც იბერიელთა მცველი რაზმი’. სიტყვის *flag* უმთავრესი მნიშვნელობა არის ‘მხარე’, ‘მიმართულება’, ამდენად არ ვიცი, რამდენად გამართლებულია მისი boundary-ით, ანუ ‘საზღვრად’ თარგმნა. ისეთი შთაბეჭდილება მრჩება, რომ ჩვენთვის საინტერესო წინადადებაში რაღაც არ არის თავის ადგილას“. ამ განმარტების ფონზე უმნიშვნელო დეტალად გვეჩვენება ის, რომ ი. მარკვარტმა თავის თარგმანში გამოტოვა სიტყვა *wērōy*, ანუ „ქართლის“, „იბერიის“, ხოლო თ. დარიაიმ და კ. ჩერეტიმ იგი ინგლისურად გადაიღეს არა როგორც Georgian, არამედ – რუსიზმით, ანუ, შესაბამისად, Gruzian (*sic!*) და Gruzian, როგორც ჩანს, ჰ. ს. ნიბერგის გავლენით, რომელსაც, როგორც ზემოთ ვნახეთ, ეს სიტყვა სწორედ ასეთი რუსიზმით გადააქვს ინგლისურად.

სიგრძის ამ სპარსული ერთეულის შესახებ იხ. (გუმელიოვი 1996: 30-31).

ამ ეთნონიმის სხვადასხვა ენაში დადასტურებული ფორმების შესახებ ბიბლიოგრაფია იხ. (მენხენ-ჰელფენი 1959: 230-231). როგორც ჩანს, ჰეფთალთა სახელი ირანულ რიგობით რიცხვით სახელს *hapta*, ანუ „შვიდს“ უნდა ასახავდეს (ჰაუსინგი 1953: 320-325), მიუხედავად იმისა, რომ X საუკუნის სპარსელი ისტორიკოსის, მუჰამედ ბალამის (გარდ. 974 წ.) მოწმობით, ბუხარულ ენაზე იგი „ძლიერ კაცს“ ნიშნავდა, რაც მტკიცდება საკა კოტანურში, სადაც ეს ზედსართავი სახელი „გულადს“ ნიშნავს (ლიტვინსკი 1999: 135); იხ., აგრეთვე, (ბაილი 1979: 208). კერძოდ, ბალამი წერდა: „ბუხარის ენაზე ‘ძალა’ გამოითქმება როგორც ‘ჰაიტალ’ [...]“ (ზოტენბერგი 1958: 128). VI საუკუნის, თითქმის, უცნობი ბიზანტიელი ავტორის, თეოფანეს „ისტორიის“ მე-3 ფრაგმენტის თანახმად, ამ ხალხს ეს სახელი მათი მეფის, ფეთალანის – ბერძნულად *Ῥεθάλανος*; ამ საკითხზე იხ. (ბერნშტამი 1951: 184) – სახელის გამო ეწოდა (მიულერი 1851: 270). დაბოლოს, თუ ზოგიერთი წყარო, მაგ., (შერი 1909: 107), მაგრამ იხ., აგრეთვე, (ბუსალი 1950: 230), რომელიც თვლის, რომ „[...] ჰეფთალეები თურქები იყვნენ“ – ამ ეთნონიმს „თურქის“ სინონიმად მიიჩნევს, ალ-მასუდის მიხედვით, „ჰეფთალეებს ბუხარასა და სამარყანდს შორის მცხოვრებ სოგდელებს უწოდებენ“ (ბარბიე-დე-მეინარი, პავე-დე-კურტილი 1962: 231), რომან გირშმანი ჰეფთალთა ენას მიაკუთვნებს „ირანულ ენათა ოჯახს“. „მათ მიერ მოჭრილი მონეტების წარწერების“ საფუძველზე (გირშმანი 1948: 66), ხოლო ო. ჯ. მენხენ-ჰელფენი დამაჯერებლად ამტკიცებს, რომ ჰეფთალთა მმართველი ბირთვი შედგებოდა ირანული და არა თურქული ეთნიკური ელემენტებისაგან (მენხენ-ჰელფენი 1959: 229-231); (მენხენ-ჰელფენი 1957: 280-283). ა. ნ. ბერნშტამის (ბერნშტამი 1951: 190-191) აზრით, პირიქით, ჰეფთალეები ქუშანთაგან გადარჩენილი ერთ-ერთი ტომია, რომელიც ჯერ მასაგეტ-ალანებს შეერწყა, ხოლო შემდეგ – შუა აზიის ჰუნურ ტომებს, რომელთაც ავტორი თურქებად თვლის (ბერნშტამი 1951: 102, 105-108, 113, 131, 144, 166-168, 192-193, 197, 210), რომლებმაც თავიანთ თავში გათქვიფეს რუანრუანთა კონფედერაციიდან განადგურებას გადარჩენილი ტომები; ამდენად, მკვლევრის აზრით, ჰეფთალთა სახელი ეწოდა ირანულ და თურქ ხალხთა ამ ერთობას, რომელიც საბოლოოდ გათურქების შემდეგ ოლუზურ ტომებს შეერია (ბერნშტამი 1951: 197).

ასე უწოდებენ ჰეფთალეებს პროკოპი კესარიელი, რომელიც მათ დანარჩენ ჰუნთაგან განარჩევს თეთრი კანითა და მკვიდრ ადგილზე ცხოვრების წესით (ჰაური 1905: 10), და თეოფანე ჟამთააღმწერელი (დე ბური 1883: 122, 5968 წ.). ინდური წყაროებიც განარჩევენ თეთრ და წითელ ჰუნებს (ლიტვინსკი 1999: 169). ამის საპირისპიროდ, ი. მარკვარტი (1901: 55) და, მის კვალობაზე, ართურ ქრისტენსენი (1944: 293) მიიჩნევენ, რომ გამოთქმა „თეთრი ჰუნები“ თავდაპირველად აღნიშნავდა ქიონიტებს და მხოლოდ მოგვიანებით მოიხსენიებდნენ ამ სახელით ჰეფთალეებსაც.

საზოგადოდ იხ., აგრეთვე, (მენხენ-ჰელფენი 1973: 51-59); (თომფსონი 1999: 30-32).

სამეცნიერო ლიტერატურისა და იმავე მიმართულებით მიმავალი სხვა გამოკვლევებისათვის იხ. (ფიოდოროვ-დავიდოვი 1973: 10-11).

იხ., მაგ., (ტოლიბეკოვი 1955: 75-83); (ტოლიბეკოვი 1959); (მარკოვი 1976); (ბართა 1988: 162).

(მოლნარი 1949: 82) და შემდ. [*non vidimus*], რომელიც შეჯამებულია გამოკვლევაში (ჰარმატა 1952: 284-285). ასევე ანტალ ბართა განარჩევს ტყიანი სტეპების მოსახლეობას, რომელიც „[...] გაერთიანებული არ არის პოლიტიკური ორგანიზაციის მიერ (წინააღმდეგ შემთხვევაში, იგი სამხედრო ორგანიზაციის იდენტური იქნებოდა)“ ბალახიანი სტეპების ცხენოსანი მოსახლეობისაგან, რომელსაც, პირიქით, აქვს სამხედრო ორგანიზაცია (ბართა 1988: 155).

დაახლოებით, 376-395 წლებში (თომფსონი 1999: 11) ჰუნთა ამიანე მარცელინესეული (საბა 2002: 98-101), თუმცა, ერთობ პირქუში დახასიათება ბარბაროსთა ზნე-ჩვეულებების ერთ-ერთ ყველაზე შთაბეჭქდავ აღწერად, შეიძლება, ჩაითვალოს, რომლის შესახებ იხ. (მეთიუზი 2007: 332-342). ამავე დროს, მეორედ მოსვლისადმი მიძღვნილ თავის ერთ-ერთ ჰომილიაში ფერემ ასურს (დაახლ. 306-373) ჰუნებზე გადააქვს წინასწარმეტყველ ეზეკიელის მონათხრობი (ეზ. 38:1-39:20) მაგოგის ზნე-ჩვეულებების შესახებ (ვიდენ-

გრენი 1984: 17-18). მას არ ჩამოუვარდება იორდანეს თხზულებაში დაცული ლეგენდა ჰუნთა შესახებ (ჯუნტა, გრილონე 1991: 53-54), რომელშიც ო. ჯ. მენხენ-ჰელფენი (მენხენ-ჰელფენი 1945b: 245-251) ძველი ქრისტიანული ტრადიციის გამოძახილს ხედავს. ჰუნთა საზოგადოების შესახებ კომპლექსური სურათის წარმოსახვისა და სპეციალური ბიბლიოგრაფიის მოძიებისათვის იხ. (ჰარმატა 1952: 282-286), ხოლო სხვა მითითებები იხ. (თომფსონი 1999: 41-42); (ბერტინი 1988: 539-545).

დასავლელ და აღმოსავლელ ჰუნთა ურთიერთმიმართების შესახებ ძველი დისკუსიის შესახებ იხ. ერთი მხრივ, (ბერნშტამი 1951: 78-80, 117, 122, 138, 144-148, 214), რომელიც მათ ერთმანეთთან აიგივებს და თვლის, რომ IV საუკუნეში მათ დასავლეთში შეაღწიეს და მრავალი ადგილობრივი ეთნიკური ელემენტიც თავიანთ ტომებში გაათქვიფეს, ხოლო, მეორე მხრივ, (მენხენ-ჰელფენი 1945a: 222-243), რომელიც კრიტიკულად განიხილავს ამ კომპლექსურ პრობლემას და დაასკვნის: ა) არ არსებობს არავითარი ლიტერატურული ან არქეოლოგიური საბუთი უკიდურესი აღმოსავლეთიდან ჰუნთა წარმოშობის შესახებ, ბ) არ მოიპოვება არავითარი მონაცემი იმის დასამტკიცებლად, რომ ჰუნები და ხიონგნუ (ჰსიუნგ-ნუ) ტომი ერთ ენაზე ლაპარაკობდნენ, გ) ჰუნთა ხელოვნების ძეგლები არსებითად განსხვავდება ხიონგნუთა ხელოვნების ნიმუშებისაგან.

იხ., აგრეთვე, (ბერნშტამი 1951: 53-54) და, სხვადასხვა სოციალურ-ეკონომიკური ურთიერთობის შესაბამისი მონათა განსხვავებული კატეგორიების კომპლექსური სურათის შესახებ – (ლენცმანი 1951: 47-69).

იხ., აგრეთვე, (ჰარმატა 1951: 142, 148-149, 151); (ჰარმატა 1952: 285, 292-293, 296-297, 301-302).

ჰუნთა სოციალური წყობის შესახებ იხ. (ჰარმატა 1952: 288-304).

იხ., აგრეთვე, ზემოთ, შენიშვნა 45. ამ არეალში მომთაბარეთა სხვადასხვა იმპერიის ერთმანეთთან შენაცვლებისა და მათი სოციალური სტრუქტურის შესახებ იხ., აგრეთვე, (ბერნშტამი 1946: 8, 192) იანოშ ჰარმატას (ჰარმატა 1952: 286-287) კრიტიკული შენიშვნებით.

აკატირების ეთნიკური სახელის ეტიმოლოგიისა და მათი ეთნიკური კუთვნილების შესახებ დისკუსიისათვის იხ. (მენხენ-ჰელფენი 1973: 427-438).

შესაძლებელია, ეს გარემოება ხსნიდეს იმასაც, თუ რატომ დასახლდნენ აკატირები კიდევ უფრო ჩრდილოეთით, რუსეთის შუა ხაზზე, VI საუკუნეში. იორდანეს ცნობის ბუნდოვანების მიუხედავად, რომლის მიხედვითაც, „Ad litus autem oceani, ubi tribus faucibus fluenta Vistulae fluminis ebibuntur, Vidivarii resident, ex diversis nationibus agregati“ (ჯუნტა, გრილონე 1991: 17), ანუ „ოკეანის სანაპიროზე, სადაც სამი შესართავიდან მდინარე ვისლას ზვირთები შედის, ცხოვრობენ ვიდივარები, რომლებიც სხვადასხვა ხალხისგან შედგებიან“, ეს ნათელი ხდება იმის გამო, რომ ვიცნობთ აქ დასახლებული სხვა ხალხების გეოგრაფიულ ადგილმდებარეობას (დესტუნისი 1861: 59).

„ოვსთა“ შემოსევისას ვახტანგი ათი წლის იყო (იხ., აგრეთვე, ზემოთ, შენიშვნა 3), ჩრდილოეთ კავკასიაში ლაშქრობის საქვეყნოდ განცხადებისას – თხუთმეტისა (ყაუხჩიშვილი 1955: 147); (ტიროიანი 1884: 75); (აბულაძე 1953: 146), ხოლო „ოვსეთში“ შესვლისას – თექვსმეტისა (ყაუხჩიშვილი 1955: 151). მოკლე სომხურ თარგმანში ეს მონაცემი მოთავსებულია ვახტანგის მიერ „ოვსი“ ფალავნის, თარჯანის მოკვლის შემდეგ მის მიერ უფლისადმი აღვლენილი სამადლობელო ლოცვის შემდეგ; იხ. (ტიროიანი 1884: 77); (აბულაძე 1953: 150).

ლინგუ დეფენი (583-666) თავის „[ჩრდილოელ] ჟუთა ისტორიაში“ (557-581) სასანელთა სამეფო კარზე მემკვიდრეებზე ტახტის გადაცემის შემდეგ რიტუალს გადმოსცემს. შაჰი ირჩევს თავის შვილებს შორის ყველაზე გონიერს და წერს მის სახელს საბუთზე, რომელიც უმკაცრეს საიდუმლოდ ინახება სამეფო არქივებში. შაჰის გარდაცვალებისას მისი შვილები და მინისტრები ერთად ხსნიან დოკუმენტს, მასში აღნიშნული შვილი შაჰი ხდება, ხოლო დანარჩენი შვილები მიდიან მათთვის კუთვნილი ქვეყნის რეგიონების სამართავად და თავიანთ სიცოცხლეში ძმები ერთმანეთს ვეღარც კი ხვდებიან. იხ. (მილერი 1959: 13-14).

საუბარია ჰუნების ერთ-ერთ ტომზე (ტრევერი 1959: 214), ან ჰუნებზე მმართველ ერთ-ერთ კლანზე (მარკვარტი 1901: 56), ანდა – უბრალოდ, კავკასიის ერთ-ერთ ჰუნურ ტომზე (ჩეგლელი 1955: 134) *non vidimus*, ციტირებულია ნაშრომში (ბირო 1997: 55).

იკითხვისის *խալխანიყაჲ* – ტოპონიმი „ხაყლანდრიქ/ხაყლანდურქ“-ის შესახებ იხ. (მარკვარტი 1901: 96, 98) – ნაცვლად, მოსე კალანკატუელის „აღვანთა ქვეყნის ისტორიის“ არაერთი ხელნაწერი გვთავაზობს იკითხვისის *աղուսანიყեսაჲ* (გასპარიანი 2012: 47), რომელშიც კამილა ტრევერი (ტრევერი 1959: 215) კითხულობს უდავო მითითებას აღვანეთზე.

იგი დაფიქსირებულია მოკლე სომხურ თარგმანში, მაგრამ მასში გამოტოვებულია ადგილის გარემოება, ანუ „აფხაზეთით“ (ტიროიანი 1884: 75); (აბულაძე 1953: 145).

სამეცნიერო ლიტერატურაში მიღებულია, რომ პრისკეს „ისტორიის“ 25-ე და 26-ე ფრაგმენტები უნდა ასახავდეს 455-456 წლების ამბებს და, აქედან გამომდინარე, აღმოსავლეთ რომის იმპერიის, *magister officiorum*-ის, ევფემიოსის ელჩობის დათარიღება 456 წლით – საკითხის შესახებ იხ. (კაროლა 2008: 65); (მარტინდალი 1980: 424, 906); (ბალდუინი 1980: 25) –, ხოლო კიდარიტებთან ომზე მითითება მოვლენის *terminus a quo*, ანუ ზედა ზღვარს 459 წლამდე წევს ზემოთ, როგორც ამაზე თავის დროზე მიუთითებდა ივანე ჯავახიშვილი (ჯავახიშვილი 1979: 278). ა. ბოგვერადემ ნათელყო, რომ არასწორი დათარიღება მომდინარეობს პრისკეს „ისტორიის“ 26-ე ფრაგმენტის მცდარი გაგებიდან. კერძოდ, „როცა ისტორიკოსი აღნიშნავს, რომ გუბაზს ამას და ამას ურჩევდა ევფემიოსი, რომელსაც მაგისტროსის თანამდებობა

ეჭირა, და [...] დასძენს: ევფემიოსი მარკიანეს დროს ეზოსმოძღვარი [ἐπίτροπος] იყო, იგულისხმება ამ კარისკაცის კარიერის სხვადასხვა პერიოდი. მაგისტროსის თანამდებობა ევფემიოსს, ჩანს, ეჭირა მოგვიანებით, ხოლო ეზოსმოძღვარი ყოფილა ადრე, მარკიანეს ხანაში“ (ბოგვერაძე 1976: 192). მოგვიანებით, მარგიტ ბიროც ანალოგიურ დასკვნამდე მივიდა: „ჩემი აზრით, მარკიანეს ხსენება მხოლოდ და მხოლოდ მითითებაა კონფლიქტამდელ რომელიმე პერიოდზე და არ უნდა იყოს დაკავშირებული უშუალოდ ფრაგმენტში გადმოცემულ მოვლენასთან. თუ მითითებას მარკიანეს შესახებ გავიგებთ როგორც მინიშნებას იმაზე, რაც ადრე მოხდა, მაშინ ველარაგინ შეიტანს ეჭვს იმაში, რომ პრისკეს 25-ე, 26-ე და 34-ე ფრაგმენტები განეკუთვნება ცალკეულ მოვლენათა წყებას, რომლებიც ყველა ერთი და იმავე მონარქის, ლეონ I-ის, ზეობის დროს მოხდა“ (ბირო 1997: 58). აზრის სინათლისათვის სრულად მოვიტანთ პრობლემურ პასაჟს პრისკეს თხზულებიდან: „[...] Εὐφύμιος ἐτοίγησας, τὴν τὸν μαγίστρου διέπων ἀρχὴν· ὃς ἐπὶ σὺνέσει καὶ λόγῳν ἀρετῇ δόξαν ἔχων Μαρκιανὸν τὸν βασιλέα τὴν τῶν πραγμάτων ἔλαχεν ἐπιτροπὴν [...]“ (კაროლა 2008: 66), ანუ „[...] ურჩია ევფემიოსმა, რომელსაც მაგისტრატის თანამდებობა ჰქონდა; მას სახელი განეთქვა გამჭრიახობითა და სიტყვის ძალით, და მარკიანეს მეფობისას საქმეთა ზედამხედველობა მოეპოვებინა [...]“.

იხ. ზემოთ, შენიშვნა 61.

მოკლე სომხურ თარგმანში ეს პირდაპირ არ არის ნათქვამი, მაგრამ აღნიშნულია, რომ ცხენოსანი ფარსმან-ფახური არის պարսիկ, ანუ სპარსი (ტიროიანი 1884: 76); (აბულაძე 1953: 148) და რამდენიმე სტრიქონს ქვემოთ ვხვდებით ქართლის მეფეს, რომელიც სამშობლოში ისტუმრებს სპარსელთა საჯარიმ-სო შენაერთებს (ტიროიანი 1884: 78); (აბულაძე 1953: 151). ვახუშტი ბატონიშვილი აფიქსირებს სპარსთა სპათა ბრძოლას ალვანეთში (ყაუხჩიშვილი 1973: 104) და ფარსმან-ფარუხს ალვანელად აცხადებს (ყაუხჩიშვილი 1973: 102-103).

ვახუშტი ბატონიშვილმა არაფერი იცის მათ შესახებ (ყაუხჩიშვილი 1973: 101-104). მოკლე სომხურ თარგმანში ეთნონიმ „კავკასიანი“-ის ნაცვლად იკითხება ტოპონიმი Կովկաս, ანუ „კავკასია“ პირველად მხოლოდითი რიცხვის ნათესაობით ბრუნვაში (ტიროიანი 1884: 76); (აბულაძე 1953: 147), ხოლო მეორედ – მრავლობითი რიცხვის ნათესაობით ბრუნვაში (ტიროიანი 1884: 78); (აბულაძე 1953: 151).

სამეცნიერო ლიტერატურაში ითვლება, რომ ზედსართავი სახელი „კავკასიანი“ შუა საუკუნეების ქართულ ისტორიოგრაფიაში გულისხმობს ჩრდილოეთ კავკასიის ცენტრალური ნაწილის მცხოვრებლებს, რომლებიც მკვეთრად განსხვავდებიან ოსების, ქართველებისა და დაღესტნელებისაგან. იხ. (გამრეკელი 1961: 23); (შავხელიშვილი 1963: 36-37).

ტექსტის ვარიანტებისა და ფილოლოგიურ-ისტორიული ანალიზისათვის იხ. (ძიძიგური 1974: 272-298). წარწერთან დაკავშირებული ისტორიული და ფილოლოგიური პრობლემების შესახებ დისკუსიისათვის იხ., აგრეთვე, (ლოლაშვილი 1971: 37-54); შდრ. (კუზნეცოვი 1990: 50-52, 59, 77-96).

ამის შესახებ იხ. (ლოლაშვილი 1971: 92-93).

იხ. ზემოთ, შენიშვნა 44.

იხ. (ძიძიგური 1974: 295). ანალოგიური აზრისა იყო ამ საკითხზე ი. ლოლაშვილი (ლოლაშვილი 1971: 43-44, 49, 51).

მეფის დის გატაცებასა და მის გათავისუფლებაში, რომელიც ცნობილ ლიტერატურულ თემას ეხმაურება, ჩვენი აზრით, შესაძლებელია, დავინახოთ კონკრეტული აქტი, რომელიც, სამწუხაროდ, არც ერთ ისტორიულ წყაროში არ არის ასახული. სხვაგვარად რომ ვთქვათ, შესაძლებელია, ეს გატაცება იყოს არა მხოლოდ ძალადობის ერთ-ერთი დეტალი „ოვსთა“ შემოსევისა, არამედ – მხარეებს შორის ერთგვარი შეთანხმების: მონარქის ოჯახის წევრის მიძევად მიცემა შეთანხმების მისაღწევად. ეს კარგად ხსნის ჯუანშერის ლაკონიურ, მაგრამ ზუსტ მითითებას იმის შესახებ, რომ ვახტანგმა მოილაპარაკა და საკუთარი და, მირანდუხტი ჩრდილოეთ კავკასიაში ლაშქრობისას აყვანილ ტყვეებზე გაცვლით გაათავისუფლა (ყაუხჩიშვილი 1955: 157).

ამას თვალნათლივ ადასტურებს კლაუდიოს პტოლემეუსის „გეოგრაფიის“ (ნოზე 1996: 168) ანალიზი. იგი ანტიკური ხანის პირველი ავტორია, რომელიც ახსენებს ეთნონიმს Χοῖνοι, ანუ ჰუნები.

თემისტიოსის სიტყვათა დათარიღების შესახებ იხ. (დაგრონი 1968: 24, 26).

მოკლე სომხურ თარგმანში დაფიქსირებული არ არის ლაშქრობის ხანგრძლივობა (ტიროიანი 1884: 77-78); (აბულაძე 1953: 151).

ასევე, ლაშა ჯანაშია წმ. „ნინოს ცხოვრების“ ამ ცნობას უკავშირებს ჩრდილოეთ კავკასიაში ვახტანგის ლაშქრობის ჯუანშერისეულ აღწერას (ჯანაშია 1962: 144-146), მაგრამ მას ყოველგვარი ისტორიული კომენტარის გარეშე ტოვებს.

ტერმინის „მთელნი“ მნიშვნელობის შესახებ იხ. (ჯავახიშვილი 1983: 42).

შდრ. (აბულაძე 1971: 81); (ყაუხჩიშვილი 1955: 156); შდრ., აგრეთვე, (ტიროიანი 1884: 77); (აბულაძე 1953: 150). ჩრდილოეთ კავკასიაში ვახტანგის ლაშქრობის შესახებ ფოლკლორული წყაროების შესახებ იხ. (კაკაბაძე 1959: 17-20).

საკითხის შესახებ იხ., აგრეთვე, (გოილაძე 1991: 41-42).

საკითხის შესახებ იხ. (გამრეკელი 1961); (შავხელიშვილი 1963: 37-38). აბრამ შავხელიშვილის (შავხელიშვილი 1963: 40-41) აზრით, იგი წარმოდგება ჰიდრონიმ დურჯიდან, ჩალმის სიახლოვეს მდინარე ალაზნის

მარცხენა შენაკადის სახელიდან, სადაც, როგორც ფიქრობენ, ისტორიულად ვეინახური ტომები უნდა ყოფილიყვნენ დასახლებულნი.

⁸¹ ვახუშტი ამ ცნობას შემდეგნაირად გადმოგვცემს: „ამას ქუეით არს დარიელა არაგვს აღმოსავლით, კიდესა ზედა, გ-მეფის მირვანის [ე. ი. მირიან I-ის – გ. შ.] მიერ. შეაბა კარი და ქმნა სიმაგრე ხაზართა და ოვსთათვს, რათა უმისოდ ვერლარა ვიდოდნენ“ (ყაუხჩიშვილი 1973: 358). ამ ცნობაში არსებული ან-აქრონიზმების შესახებ იხ. (მაკალათია 1934: 37).

⁸² დ. მუსხელიშვილი წერდა: „ვახტანგ გორგასლის ერთგული სამსახურის შესახებ შაჰანშაჰისადმი ჯუანშერის აზრი კარგად გამოსჭვივის სინდთა მეფესთან მის ‘გაბასებაში’ (ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 190-194)“ (მუსხელიშვილი 2004: 195).

⁸³ ანალოგიურ თვალსაზრისს გამოთქვამს, აგრეთვე, დ. მუსხელიშვილი (მუსხელიშვილი 2004: 149).

⁸⁴ საკითხის შესახებ იხ. (შურღია 2018: 177-191).

დამონებანი

აბელიანი, ჰართუთიანი 1913: Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց, աշխատութեամբ Մ. Աբելյան եւ Ս. Յարութիւնյան, Տփլիս, Արագածոտնի Մարտիրոսյանցի.

აბულაძე 1953: ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი, ქართული ტექსტი და ძველი სომხური თარგმანი გამოკვლევითა და ლექსიკონით გამოსცა ი. აბულაძემ, თბილისი, სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა.

აბულაძე 1963: ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, ტ. I (V-X სს.), ი. აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით, თბილისი, მეცნიერება.

აბულაძე 1971: ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, ტ. III (მეტაფრასული რედაქციები XI-XIII სს.), ი. აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით, თბილისი, მეცნიერება.

აგათანგელოსი 1930: Ագաթանգեղոսի Պատմութիւն, 3 გამ., Վենետիკ, ի տպ. Ղազար (Ընտիր մատենագիրք).

არტამონოვი 1962: М. И. Артамонов. *История хазар*, под редакцией и с примечаниями Л. Н. Гумилева, Л., Издательство Государственного Эрмитажа.

ბაილი 1954: H. W. Bailey. *Hārāhūta, Asiatica, Festschrift Friedrich Weller zum 65. Geburtstag gewidmet von seinen Freunden, Kollegen und Schülern*, [hrsg. v. J. Schubert, U. Schneider], Leipzig, O. Harrassowitz.

ბაილი 1975: H. W. Bailey. *Excursus Irano-caucasicus, Monumentum H. S. Nyberg*, ტ. I, Téhéran-Liège, Bibliothèque Pahlavi (Acta Iranica, 4, Deuxième série. Hommages et opera minora).

ბაილი 1979: H. W. Bailey. *North Iranian problems, Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, ტ. XXIX, London, Cambridge University Press.

ბაილი 1985: H. W. Bailey. *Indo-Scythian studies being Khotanese texts 7*, Cambridge, Cambridge University Press.

ბალდუინი 1980: B. Baldwin. *Priscus of Panium, Byzantion*, ტ. L, Bruxelles, Fondation Byzantine.

ბარბიე-დე-მეინარი, პავე-დე-კურტიელი 1962: Mas‘ūdī (mort en 345/956). *Les prairies d’or*, traduction française de Barbier de Meynard et Pavet de Courteille, revue et corrigée par Ch. Pellat, ტ. I, Paris, Société Asiatique (Collection d’ouvrages orientaux).

ბართა 1988: A. Bartha. The typology of nomadic empires, *Popoli delle steppe: unni, avari, ungari*, 23-29 aprile 1987, Spoleto (Settimane di studio del Centro Italiano di Studi sull’Alto Medioevo, 35).

ბეკერი 1837: Ioannes Lydus. *Ex recognitione I. Bekkeri, Bonnae, Impensis ed. Weberi* (Corpus scriptorum historiae Byzantinae).

ბელეცკი 2004: Д. В. Белецкий. Заметки о нузальской церкви, *Историко-филологический архив*, ტ. II, Владикавказ: Дзæуджыхъæу.

ბერნშტამი 1946: А. Бернштам. *Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрок VI-VIII веков, Восточно-тюркский каганат и кыргызы*, Москва-Ленинград, Издательство Академии Наук СССР.

ბერნშტამი 1951: А. Н. Бернштам. *Очерки по истории гуннов*, Л., Издательство ленинградского государственного университета.

ბერტინი 1988: F. Bertini. Attila nella storiografia tardo antica e altomedievale, *Popoli delle steppe: unni, avari, ungari*, 23-29 aprile 1987, Spoleto (Settimane di studio del Centro Italiano di Studi sull’Alto Medioevo, 35).

ბერძენიშვილი 1979: დ. ბერძენიშვილი. *ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან (ქვემო ქართლი)*, ტ. I, თბილისი, მეცნიერება.

ბერძენიშვილი 1964: ნ. ბერძენიშვილი. *საქართველოს ისტორიის საკითხები*, ტ. I, თბილისი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა.

ბირო 1997: M. Bíró. On the presence of the Huns in the Caucasus, To the chronology of the ‘Ovs’ raid mentioned in Juanšer’s Chronicle, *Acta orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, ტ. L, Budapest, Akadémiai Kiadó.

ბოგვერაძე 1976: ა. ბოგვერაძე. პრისკე პანიონელის ერთი ცნობის შესახებ, *ივანე ჯავახიშვილის დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი საიუბილეო კრებული*, თბილისი, მეცნიერება.

- ბოგვერაძე 1979:** ა. ბოგვერაძე. ქართლის პოლიტიკური და სოციალური განვითარება IV-VIII საუკუნეებში, თბილისი, მეცნიერება.
- ბროსე 1842:** ლეოლრაფიული აღწერა საქართველოვსა ბატონიშვილის ვახუშტის მიერ, მის ნამდვლზე დაბეჭდილი აკადემიკისა ბროსესტისგან [=] *Description géographique de la Géorgie, par le tsarévitch Wakhoucht, publiée d'après l'original autographe par M. Brosset, S.-Petersbourg, à la typographie de l'Académie.*
- დე ბური 1883:** Theophanis *Chronographia*, recensuit C. de Boor, ტ. I, Textum graecum continens, Lipsiae, In aedibus B. G. Teubneri; თარგ. ინგ. ენ.: *The Chronicle of Theophanes Confessor, Byzantine and Near Eastern history A.D. 284-813*, translated with introduction and commentary by C. Mango and R. Scott, with the assistance of G. Greatrex, Oxford, Clarendon Press, 1997.
- ბუსალი 1950:** M. Bussagli. Osservazioni sul problema degli unni, *Rendiconti dell'Accademia nazionale dei Lincei*, Classe di scienze morali, storiche e filologiche, Serie VIII, ტ. V, Roma, Accademia nazionale dei Lincei.
- გამრეკელი 1961:** В. Н. Гамрекли. *Двалы и Двалетия в I-XV вв. н. э.*, Тбилиси.
- გამყრელიძე, ყაუხჩიშვილი 1961:** გეორგიკა. ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ [=] *Georgica, Scriptorum byzantinorum excerpta ad Georgiam pertinentia*, ტ. I, ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცეს და განმარტებები დაურთეს ა. გამყრელიძემ და ს. ყაუხჩიშვილმა, თბილისი, მეცნიერება.
- გარსოიანი 1999:** N. Garsoïan. *L'Église arménienne et le grand schisme d'Orient*, Lovanii, In aedibus Peeters (Corpus scriptorum Christianorum orientalium, 574; Subsidia 100).
- გასპარიანი 2012:** Մովսէս Կադանկաստուազի. *Պատմութիւն արուսնից աշխարհի*, [გ. გასპარიანის რედაქციით], *Մատենագիրք Հայոց* [=] *Armenian classical authors*, 15, X դար [=] century, *Պատմագրութիւն երկու գիրքով* [=] *Historiography in two books*, ტ. II, Antelias (Lebanon), Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւն.
- გვასალია 1976:** ჯ. გვასალია. არაგვის კარი (დარიალანი), ძიებანი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან, [კრებული] ეძღვნება საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოს ნ. ბერძენიშვილის [1894-1965] დაბადების 80 წლისთავს, თბილისი, მეცნიერება.
- გირშმანი 1948:** R. Ghirshman. *Les Chionites-Hephthalites*, avec la collaboration de T. Ghirshman, Le Caire, Imprimerie de l'Institut Français d'Archéologie Orientale (Ministère de l'éducation nationale. Mémoires de l'Institut Français d'Archéologie Orientale du Caire, 80; Mémoires de la délégation archéologique française en Afghanistan, 13).
- გისელენი 2000:** R. Gyselen. La notion sassanide du *kust ī Ādurbādagān*: les premières attestations sigillographiques, *Bulletin de la Société Française de numismatique*, ტ. LV, Paris.
- გისელენი 2001:** R. Gyselen. *The four generals of the Sasanian empire, Some sigillographic evidence*, Roma, Istituto Italiano per l'Africa e l'Oriente (Conferenze, 14).
- გოილაძე 1991:** ვ. გოილაძე. ვახტანგ გორგასალი და მისი ისტორიკოსი, თბილისი, მეცნიერება.
- გორდონი 2013:** C. D. Gordon. *The age of Attila, Fifth-century Byzantium and the Barbarians*, foreword by A. E. R. Boak, with a new introduction and notes by D. S. Potter, Ann Arbor, The University of Michigan Press.
- გუმბელი 1996:** Л. Н. Гумилев. *Сочинения*, составитель А. И. Курчки, ტ. VI, *Открытие Хазарии*, М., Ди-Дик.
- გურიევი და სხვები 2015:** *Ирон-уырыссаг-англисаг дзырдуат* [=] *Осетинско-русско-английский словарь* [=] *Ossetic-Russian-English dictionary*, [составители Т. А. Гურიев, Е. Т. Гутиева, Н. Б. Джерапова, Е. А. Тулатова], ტ. I, А-Къ, Владикавказ, ИПЦ СОИГСИ ВНИЦ РАН.
- დაგრონი 1968:** G. Dagron. *L'Empire romain d'Orient au IVe siècle et les traditions politiques de l'Hellénisme, Le témoignage de Thémistios*, Paris, éditions E. De Boccard (Travaux et mémoires, 3).
- დანდამაყევი, მედვედსკაია:** M. Dandamayev, I. Medvedskaya, *Media*, ვებ-გვერდი: <http://iranicaonline.org/articles/media> (ნანახია: 09/05/2021).
- დანლოპი 1960ა:** D. M. Dunlop. Bāb al-Abwāb, *Encyclopédie de l'Islam*, Nouvelle édition, ტ. I, Leyde-Paris, E. J. Brill.
- დანლოპი 1960ბ:** D. M. Dunlop. Bāb al-Lān (Bāb allān), *Encyclopédie de l'Islam*, Nouvelle édition, ტ. I, Leyde-Paris, E. J. Brill.
- დარიანი 2002:** T. Daryae. *Šahrestānīhā ī Ērān, A middle Persian text on late antique geography, epic and history, with English and Persian translations and commentary*, Costa Mesa, Mazda Publishers (Bibliotheca Iranica, Intellectual traditions series, 7).
- დესტუნისი 1861:** Г. С. Дестунис. *Сказания Приска Панийскаго*, С.-Пб., В типографии Императорской Академии Наук (Ученые записки второго отделения Императорской Академии Наук, 7:1:3).
- დინდორფი 1832:** *Chronicon Paschale*. Ad exemplar Vaticanum recensuit L. Dindorfius, ტ. I, Bonnae, Impensis ed. Weberi (Corpus scriptorum historiae Byzantinae).
- დრუენი 1895:** Ed. Drouin. Mémoire sur les Huns Ephthalites dans leurs rapports avec les rois perses Sassanides, *Le Muséon*, ტ. XIV, Louvain-la-Neuve, Peeters.
- დურკინ-მაისტერნსტი 2004:** D. Durkin-Meisterernst. *Dictionary of Manichaean Middle Persian and Parthian*, [Turnhout], Brepols (Dictionary of Manichaean Texts, 3, Texts from Central Asia and China, 1, Corpus fontium Manichaeorum. Subsidia).
- ეკავიანი 2003:** *Մատենագիրք Հայոց* [=] *Armenian classical authors*, ტ. II, V դար [=] century, Antelias (Lebanon), Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւն.
- ერემაიანი 1958:** С. Т. Еремян, Политическая история Албании III-IV вв., *Очерки истории СССР, Кризис*

рабовладельческой системы и зарождение феодализма на территории СССР, Москва, Издательство Академии наук СССР.

ერემიანი 1963: U. S. Երեմյան. Հայաստանը ըստ „Աշխարհացոյց“-ի (Փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերականգնության ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա), Երեւան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատարակչություն.

ვანევი 1956: З. Ванеев. *Народное предание о происхождении осетин*, Сталинир.

ვაშაკიძე, თოფჩიშვილი 2021: ვ. ვაშაკიძე, რ. თოფჩიშვილი. ახლო აღმოსავლეთის ცივილიზაციები, ნომადური სამყარო და კავკასიის კლდეკარები, საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია „კავკასიის კარი – საქართველოს ჩრდილოეთის კარიბჭე“, 25-27 ივნისი, 2021 [=] *International Scientific Conference The Caucasian Gates – Northern outpost of Georgia*, 25-27 June, 2021, მასალები [=] *Materials*, თბილისი.

ვიდენგრენი 1984: G. Widengren. The Nestorian Church in Sasanian and early post-Sasanian times, *Incontro di religioni in Asia tra il III e il X secolo d. C.*, a cura di L. Lanciotti, Firenze, Olschki (Civiltà Veneziana, Studi, 39).

ვლადიმირცოვი 1934: Б. Я. Владимирцов, *Общественный строй монголов, Монгольский кочевой феодализм*, Ленинград.

ზოტენბერგი 1958: *Chronique de Abou-Djafar-Mo 'hammed-Ben-Djarîr-Ben-Yezid Tabari*, traduite sur la version persane d'Abou- 'Ali Mo 'hammen Bel'ami d'après les manuscrits de Paris, de Gotha, de Londres et de Canterbury par H. Zotenberg, ტ. II, Paris, Éditions Besson et Chantemerle.

თომსონი 1976: Agathangelos. *History of the Armenians*, translation and commentary by R. W. Thomson, Albany (New York), State University of New York Press.

თომსონი 1993: Eghishe. *The history of Vardan and the Armenian war*, a facsimile reproduction of the 1957 Yerevan edition with an introduction by R. W. Thomson, Delmar, Caravan Books.

თომსონი 1995: R. W. Thomson. *A bibliography of classical armenian literature to 1500 AD*, Turnhout, Brepols (Corpus Christianorum).

თომსონი 2010: *The Lives of saint Gregory*, The Armenian, Greek, Arabic, and Syriac versions of the *History* attributed to Agathangelos, translated with introduction and commentary by R. W. Thomson, Ann Arbor, Caravan Books.

თომფსონი 1999: E. A. Thompson. *The Huns*, revised and with an afterword by P. Heather, Oxford, Blackwell Publishers (The Peoples of Europe).

ინაძე 1948: მ. ინაძე. პრისკე პანიელის ცნობები საქართველოს შესახებ, თბილისის უნივერსიტეტის სტუდენტთა მეათე სამეცნიერო კონფერენცია, 1948 წ. 19-24 აპრილი, მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები, თბილისი.

ინაძე 1996: მ. ინაძე. კასპიის კარი (დარიალი, დარუბანდი) ახ. წ.-ის I-VI საუკუნეთა საერთაშორისო დიპლომატიურ ურთიერთობებში, ქართული დიპლომატიკა, ტ. III, თბილისი.

კაკაბაძე 1959: ს. კაკაბაძე. ვახტანგ გორგასალი, თბილისი, ცოდნა.

კაროლა 2008: Priscus Panita. *Excerpta et fragmenta*, edidit P. Carolla, Berolini et Novi Eboraci, Walter de Gruyter (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, 2000).

კეიდელი 1967: Agathiae Myrinaei *Historiarum libri quinque*, recensuit R. Keydell, Berolini, Apud Walter de Gruyter et socios (Corpus fontium historiae Byzantinae, 2).

კუზნეცოვი 1984: В. А. Кузнецов. *Очерки истории Алан*, Орджоникидзе, ИР.

კუზნეცოვი 1990: В. А. Кузнецов. *Реком, Нузал и Царзонта*, Владикавказ, ИР.

კუიფჯიანი 1985: Łazar P'arpets'i. *History of the Armenians and the Letter to Vahan Mamikonean*, A photographic reproduction of the 1904 Tiflis edition with a new introduction and critical bibliography by D. Kouymjian, Delmar, Caravan Books.

ლენცმანი 1951: Я. А. Ленцман. О древнегреческих терминах, обозначающихся рабов. *Вестник древней истории*, 1951, № 2.

ლინდნერი 1982: R. P. Lindner. What was a nomadic tribe?, *Comparative Studies in Society and History*, ტ. XXIV, Cambridge, Cambridge University Press.

ლიტვინსკი 1999: *History of civilizations of Central Asia*, 3, *The crossroads of civilizations: a. D. 250 to 750*, editor B. A. Litvinsky, co-editors Zhang Guang-da and R. Shabani Samghabadi, Delhi, Motilal Banarsidass Publishers.

ლიჩინი 2017: P. Licini. Surveying Georgia's past, On the use of cartographic sources for Caucasian history, *Annali di Ca' Foscari, Serie Orientale*, ტ. LIII, Venezia, Edizioni Ca' Foscari.

ლოლაშვილი 1971: ი. ლოლაშვილი. დავით სოსლანის აკლდამის საიდუმლოება, თბილისი, მეცნიერება.

ლომოური 1989: ნ. ლომოური. საქართველოსა და ბიზანტიის ურთიერთობა V საუკუნეში, თბილისი, მეცნიერება.

ლორთქიფანიძე 1998: ქართული დიპლომატიის ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, თბილისი, ი. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი.

მაკალათია 1934: ს. მაკალათია. ხევი, თბილისი, სახელმწიფო გამომცემლობა.

მაკალათია 1942: ს. მაკალათია. ვახტანგ გორგასლანი, თბილისი, გორის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი.

მაკენზი 1986: D. N. MacKenzie. *A concise Pahlavi dictionary*, London, Oxford University Press.

მარკვარტი 1901: J. Marquart. *Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i*, Mit historisch-kritischem Kom-

- mentar und historischen und topographischen Excursen*, Berlin, Weidmannsche Buchhandlung (Abhandlungen der Königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Philologisch-historische Klasse, Neue Folge, 3:2).
- მარკვარტი 1903:** J. Marquart. *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840-940)*, Leipzig, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung.
- მარკვარტი 1931:** J. Marquart. *A catalogue of the provincial capitals of Ērānshahr (Pahlavi text, version and commentary)*, ed. by G. Messina, Roma, Pontificio Istituto Biblico (Analecta Orientalia, 3).
- მარკვარტი 1932:** J. Markwart. Die Entstehung der armenischen Bistümer, Kritische Untersuchung der armenischen Überlieferung, hrsg. von J. Messina, *Orientalia Christiana*, ტ. XXVII, Roma, Pontificio Istituto Orientale.
- მარკოვი 1976:** Г. Е. Марков. *Кочевники Азии*, Москва.
- მარტინდალი 1980:** J. R. Martindale. *The prosopography of the later Roman empire*, ტ. II, A. D. 395-527, Cambridge, At the University Press.
- მეთიუზი 2007:** J. Matthews. *The Roman Empire of Ammianus*, with a new introduction, Ann Arbor, Michigan Classical Press.
- მელიქიშვილი 1959:** Г. Меликишвили. *К истории древней Грузии*, Тб., Академия Наук Грузинской ССР.
- მელიქიშვილი 1970:** საქართველოს ისტორიის ნარკვევები რვა ტომად, მთ. რედ. გ. მელიქიშვილი, ტ. I, უძველესი დროიდან ახალი წელთაღრიცხვის IV საუკუნემდე, ტომის რედაქტორი გ. მელიქიშვილი, თბილისი, საბჭოთა საქართველო.
- მელიქიშვილი 1973:** საქართველოს ისტორიის ნარკვევები რვა ტომად, მთ. რედ. გ. მელიქიშვილი, ტ. II, საქართველო IV-X სს., თბილისი, საბჭოთა საქართველო.
- მენხენ-ჰელფენი 1945ა:** O. Maenchen-Helfen, Huns and Hsiung-nu, *Byzantion*, ტ. XVII, Bruxelles, Fondation Byzantine.
- მენხენ-ჰელფენი 1945ბ:** O. Maenchen-Helfen, The legend of the origin of the Huns, *Byzantion*, ტ. XVII, Bruxelles, Fondation Byzantine.
- მენხენ-ჰელფენი 1957:** O. J. Maenchen-Helfen. Germanic and Hunnic names of Iranian origin, *Oriens*, ტ. X, Leiden, E.J. Brill.
- მენხენ-ჰელფენი 1959:** O. J. Maenchen-Helfen. The ethnic name Hun, *Studia Serica Bernhard Karlgren dedicata, Sino-logical studies dedicated to Bernhard Karlgren on his seventieth birthday, October fifth, 1959*, edenda curaverunt S. Egerod et E. Glahn, Copenhagen, Ejnar Munksgaard.
- მენხენ-ჰელფენი 1973:** O. J. Maenchen-Helfen. *The world of the Huns, Studies in their history and culture*, Berkley, California.
- მილერი 1959:** *Accounts of Western nations in the history of the northern Chou dynasty*, translated and annotated by R. A. Miller, Berkeley-Los Angeles, University of California Press (Chinese dynastic histories translations, 6).
- მიულერი 1851:** *Fragmenta historicorum graecorum*, collegit, disposuit, notis et prolegomenis illustravit Car. Mullerus, ტ. IV, Parisiis, Editore Ambrosio Firmin Didot.
- მოლნარი 1949:** E. Molnár. *A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig*, Budapest.
- მორავსიკი 1930:** G. Moravcsik. Zur Geschichte der Onoguren, *Ungarische Jahrbücher*, ტ. X, Berlin, de Gruyter.
- მუსხელიშვილი 1974:** Д. Мусхелишвили. К вопросу о локализации Хунана, *ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები*, ტ. II, თბილისი, მეცნიერება.
- მუსხელიშვილი 1977:** დ. მუსხელიშვილი. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, ტ. I, თბილისი, მეცნიერება.
- მუსხელიშვილი 2004:** დ. მუსხელიშვილი. ქართლი IV-VIII საუკუნეებში (პოლიტიკური ისტორია და ეთნიკურ-სოციალური ვითარება), თბილისი, გამატიანე.
- ნიბერგი 1974:** H. S. Nyberg. *A manual of Pahlavi*, ტ. II, *Ideograms, Glossary, Abbreviations, Index, Grammatical survey, Corrigenda to Part I*, Wiesbaden, Otto Harrasswitz.
- ნობე 1996:** Claudii Ptolemaei *Geographia*, edidit C. F. A. Nobbe, cum introductione a Aubrey Diller, Hildesheim, Georg Olms Verlagsbuchhandlung.
- ნოვოსელცევი 1990:** А. П. Новосельцев. *Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа*, Москва, Наука.
- პიგულევსკაია 2000:** Н. В. Пигулевская. *Сирийская средневековая историография, Исследования и переводы*, Санкт-Петербург, Дмитрий Буланин.
- რაითი 1882:** *The Chronicle of Joshua the Stylite*, composed in Syriac a. D. 507, with a translation into English and notes by W. Wright, Cambridge, at the University Press.
- რეკჰემი 1947:** Pliny. *Natural history*, with an English translation in ten volumes by H. Rackam, ტ. II, Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press (The Loeb Classical Library, 352).
- საბა 2002:** Ammien Marcellin. *Histoire*, texte introduit, établi et traduit par G. Sabbah, notes par L. Angliviel de la Beaumelle, ტ. VI, Paris, Société d'édition "Les Belles Lettres".
- სირაძე 1987:** რ. სირაძე. ქართული აგიოგრაფია, თბილისი, ნაკადული.
- სტანდარტული სახელები 1979:** U.S.S.R., *Official standard names approved by the United States Board of Geographic*

- names, ტ. I (A-B), Washington, Geographic Names Division, U.S. Army Topographic Command.
- ტერ-დავთიანი, არეშატიანი 2004:** Агатаңгелос. *История Армении*, перевод с древнеармянского, вступительная статья и комментарии К. С. Тер-Давтяна и С. С. Аревшатяна, Ереван, Наири.
- ტერ-მინასიანი 1957:** Եղիշէի Վասն Վարդանայ եւ հայոց պատերազմին, ի լոյս ածեալ բաղդատութեամբ ձեռագրաց աշխատութեամբ Ե. Տէր-Մինասեան, Երեւան, Հայկական ՍՍՌ-ի գիտությունների Ակադեմիայի հրատարակչություն.
- ტერ-მკრტიანი, კანაიანცი 1909:** Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Ստ. Կանայեանց, Տփլիս.
- ტერ-მკრტიანი, მალხასიანი 1904:** Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց եւ թողթ առ Վահան Մամիկոնեան, աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Ս. Մալխասեան, Տփլիս, Արագատիկ Մնացական Մարտիրոսեանցի (Պատմագիրք Հայոց, I:4).
- ტიროიანი 1884:** Համառոտ պատմութիւն վրաց ընծայեալ Ջուսանշի Պատմչի, [ა. ტიროიანის რედაქციით], Կենեսიქ.
- ტრევერი 1959:** К. В. Тревер. *Очерки по истории и культуре Кавказской Албании IV в. до н. э. – VII в. н. э.*, М.-Л., Издательство Академии Наук СССР.
- ტოლიბეკოვი 1955:** С. Е. Толыбеков. О патриархально-феодальных отношениях у кочевных народов, *Вопросы истории*, № 1.
- ტოლიბეკოვი 1959:** С. Е. Толыбеков. *Общественно-экономический строй казахов в XVII-XIX вв.*, Алма-Ата.
- უტასი 1979:** B. Utas. Non-religious book Pahlavi literature as a source on the history of Central Asia, *Studies in the sources on the history of Pre-islamic Central Asia*, edited by J. Harmatta, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ფიოდოროვ-დავიდოვი 1973:** Г. А. Федоров-Давыдов. *Общественный строй Золотой орды*, М., Издательство Московского Университета.
- ფრაი 1965:** R. N. Frye. *The heritage of Persia*, London, Weidenfeld and Nicolson (History of civilisation).
- ქრისტენსენი 1944:** A. Christensen. *L'Iran sous les Sassanides*, deuxième édition revue et augmentée, Copenhagen, Ejnar Munksgaard (Annales du Musée Guimet, 48).
- ყაუხჩიშვილი 1941:** გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ [=] *Georgica, Scriptorum byzantinorum excerpta ad Georgiam pertinentia*, ტ. IV, ნაკვ. I, ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანი-თურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა, თბილისი.
- ყაუხჩიშვილი 1955:** ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, თბილისი, სახელგამი.
- ყაუხჩიშვილი 1965:** გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ [=] *Georgica, Scriptorum byzantinorum excerpta ad Georgiam pertinentia*, ტ. II, ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა, თბილისი, მეცნიერება.
- ყაუხჩიშვილი 1973:** ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. IV, თბილისი, სახელგამი.
- შავხელიშვილი 1963:** А. И. Шавхелишвили. *Из истории взаимоотношений между грузинским и чечено-ингушским народами (с древнейших времен до XV века)*, Грозный, чечено-ингушское книжное издательство.
- შავხელიშვილი 1972:** ა. შავხელიშვილი. თუშების ტერიტორიული განსახლება და ჩეჩენთ-ინგუშეთთან დამაკავშირებელი გზა-ბილიკები, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, № 2, თბილისი.
- შავხელიშვილი 1980:** ა. შავხელიშვილი. საქართველო-ჩეჩენთ-ინგუშეთის ურთიერთობა XVI-XVIII სს.-ში, თბილისი, მეცნიერება.
- შენკლი 1965:** Themistii *Orationes quae supersunt*, recensuit H. Schenkl†, ტ. I, opus consummavit G. Downey, Lipsiae, In aedibus B. G. Teubneri (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana).
- შენკლი 1971:** Themistii *Orationes quae supersunt*, recensuit H. Schenkl†, ტ. II, opus consummaverunt G. Downey et A. F. Norman, Lipsiae, In aedibus B. G. Teubneri (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana).
- შერი 1909:** *Histoire nestorienne inédite (Chronique de Séert)*, publiée par A. Scher, avec le concours de J. Périer, ტ. II, ნაკვ. I, Paris (Patrologia Orientalis, 7:2).
- შოპონი 1973:** M.-L. Chaumont. Conquêtes sassanides et propagande mazdéenne (IIIème siècle), *Historia*, ტ. XXII, Wiesbaden.
- შოპონი 1975:** M.-L. Chaumont. États vassaux dans l'empire des premiers Sassanides, *Monumentum H. S. Nyberg*, ტ. I, Téhéran-Liège, Bibliothèque Pahlavi (Acta Iranica, 4, Deuxième série. Hommages et opera minora).
- შოტკი 2004:** M. Schottky. Huns, *Encyclopædia Iranica*, edited by E. Yarshater, ტ. XII, London – Boston – Henley, Routledge & Kegan Paul.
- შურღია 2018:** G. Shurgaia. *Vaxt'ang I Gorgasali re di Kartli. Alle origini dell'autocefalia della Chiesa ortodossa di Georgia*, Roma, Pontificio Istituto Orientale (Orientalia Christiana Analecta, 303).
- ჩეგლედი 1955:** K. Czeglédy. Kaukázusi hunok, kaukázusi avarok, *Antik Tanulmányok*, ტ. II, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ჩერეტი 2020:** C. G. Cereti. Remarks on *The Cities of Ērānšahr* and its date in the light of the Xwadāy-nāmag and Sasa-

- nian primary sources, *A turquoise coronet. Studies in Persian language and literature in honour of Paola Orsatti*, edited by M. Ashtiany and M. Maggi, Wiesbaden, Ludwig Reichert Verlag.
- ძიძიგური 1974:** შ. ძიძიგური. ოს ბაყათარის ლექს-ეპიტაფია, *საიუბილეო კრებული*, ეძღვნება საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოს ალექსანდრე გიორგის ძე ბარამიძეს დაბადების სამოცდაათი და სამეცნიერო-პედაგოგიური მოღვაწეობის ორმოცდაათი [sic!] წლისთავზე, თბილისი, მეცნიერება.
- ჭილაშვილი 1958:** ლ. ჭილაშვილი. *ქალაქი რუსთავი, ისტორიულ-არქეოლოგიური ნარკვევი*, თბილისი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა.
- ჯავახიშვილი 1977:** ი. ჯავახიშვილი. *თხზულებანი თორმეტ ტომად*, ტ. VIII, თბილისი, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა.
- ჯავახიშვილი 1979:** ი. ჯავახიშვილი. *თხზულებანი თორმეტ ტომად*, ტ. I, თბილისი, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა.
- ჯავახიშვილი 1982:** ი. ჯავახიშვილი. *თხზულებანი თორმეტ ტომად*, ტ. III, თბილისი, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა.
- ჯავახიშვილი 1983:** ი. ჯავახიშვილი. *თხზულებანი თორმეტ ტომად*, ტ. II, თბილისი, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა.
- ჯანაშვილი 1897:** М. Джанашвили. *Известия грузинских летописей и историков о современном Кавказе и России; Поэма Алгузиани*, Тиф., Типография К. И. Козловскаго (Сборник для описания местностей и племен Кавказа, 22).
- ჯანაშია 1962:** ლ.-ნ. ჯანაშია. ლაზარ ფარპეცის ცნობები საქართველოს შესახებ [=] *Сведения Лазара Фарпеци о Грузии* [=] *Lazari Pharpensis Historiae excerpta ad Georgiam pertinentia*, თბილისი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა (უცხოური წყაროები საქართველოს შესახებ, 6).
- ჯანაშია 1986:** ნ. ჯანაშია. *ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი ნარკვევები*, თბილისი, მეცნიერება.
- ჯიროტი 2003:** B. Girotti. Per una descrizione dell'opera di Prisco di Panion, *Rivista storica dell'antichità*, ტ. XXX, Bologna, Pàtron.
- ჯუნტა, გრილონე 1991:** Iordanis *De origine actibusque Getarum*, a cura di F. Giunta, A. Grillone, Roma, Istituto storico italiano per il Medio Evo (Fonti per la storia d'Italia, 117).
- ჰარაკი 2011:** A. Harrak. Karka d-Beth Slokh, *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac heritage*, edited by S. Brock, A. M. Butts, G. A. Kiraz, L. Van Rompay, [Piscataway], Gorgias Press.
- ჰარმატა 1951:** J. Harmatta. The golden bow of the Huns, *Acta archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, ტ. I, Budapest, Akadémiai Kiadó; რეზ. რუს. ენ.: *Гуннский золотой лук*.
- ჰარმატა 1952:** J. Harmatta. The dissolution of the Hun empire, *Acta archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, ტ. II, Budapest, Akadémiai Kiadó; რეზ. რუს. ენ.: *Распад гуннской державы*.
- ჰაური 1905:** Procopii Caesariensis *Opera omnia*, recognovit J. Haury, ტ. I, *De bellis libri I-IV*, Lipsiae, In aedibus B. G. Teubneri (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, 1734).
- ჰაუსინგი 1953:** H. W. Haussig. Theophylaktis exkurs über die skythischen völker, *Byzantion*, ტ. XXIII, Bruxelles, Fondation Byzantine.
- ჰენინგი 1945:** W. B. Henning, Waručān-Šāh, *Journal of the Greater India Society*, ტ. XI, Calcutta.
- ჰენინგი 1947:** W. B. Henning. Two Manichaean magical texts with an Excursus on the Parthian ending -ēndēh, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, ტ. XII, London, Cambridge University Press.
- ჰენინგი 1952:** W. B. Henning. A farewell to the Khagan of the Aq-Aqatārān, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, ტ. XIV, London, Cambridge University Press.
- ჰიუსენი, სალვატიკო 2001:** R. H. Hewsen, Ch. C. Salvatico. *Armenia, A historical atlas*, Chicago-London: The University of Chicago Press.
- ჰოფმანი 1880:** *Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer*, übersetzt und durch Untersuchungen zur historischen Topographie erläutert G. Hoffmann, Leipzig: In Commission bei F. A. Brockhaus (Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, 7:3).

A PAGE FROM THE HISTORY OF THE NORTH CAUCASIAN POLITICS OF THE KINGDOM OF KARTLI

Gaga Shurgaia

The King of Kartli, Vakhtang I Gorgasali (c. 440-502), is a dominant figure in Georgian history of the second half of the fifth century, although the historical sources related to his life and reign present unresolved enigmas even after more than 150 years of research. The same can be said about his campaign in the northern Caucasus. The purpose of this essay is to summarise our recent findings about this event.

Juansher, a Georgian historian of the eight century, describes an invasion of “countless Ossetian armies” into Kartli, during which they “captured Kartli from the source of the Kura river until down to Khunani. They ravaged the valleys, but could not capture the cities, except for Kaspi. So they captured Kaspi and took some slaves”. This account does not square with the information provided by the fifth-century Byzantine historian and politician, Priscus of Panion (c. 410/20 – after 472), which appears in the 8th fragment of his *History of Goths*. We argue that Juansher’s story of an “Ossetian” invasion of Kartli may have been associated with the Huns’ movement from the northern Caucasus in 460, which is recounted in the *History of Vardan and the Armenian War* by the seventh-century Armenian historian, Yeghishe, who said that the Persians “opened the Gates of the Alans, gathered an innumerable army of the Huns, fought with the King of Alvans for a year” and destroyed his army.

We argue that Vakhtang’s war in the northern Caucasus took place in 466 in response to the Saragur raids in the Transcaucasia. As Priscus says in the 37th fragment of his *History*, they attacked the Akatirs and other tribes, and then raided Iberia. Shah Peroz (459-484) sent Vakhtang to Kartli on a special mission and with Persian troops to repel the invaders. Vakhtang campaigned in the northern Caucasus that year and prevailed after four months. He profited from this victory, weakening the Huns and adding the Darial Gorge to his domain, which paved the way to end the Sasanian rule in the Caucasus. In doing so, he prevented the Persians from gaining control over one of the main passes from the northern to the southern Caucasus and strengthened the rear, which helped him to mobilise the allied North Caucasian tribes to resist the Persians.